

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI

M MIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	13
'AHO	Tu'apulelulu, 03 'Akosi 2017

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI M MIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Tu'ivakan

'Eiki Fakafofonga N pele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisit Kapineti

'Eiki Pal mia

'Eiki Tokoni Pal mia

'Eiki Minisit Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula
& Kau Tau 'a 'Ene 'Afio

'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua

'Eiki Minisit Polisi & T mate Afi

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H ai & Tute

'Eiki Minisit Lao mo e Pil sone

'Eiki Minisita Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

'Eiki Minisit Mo'ui

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata

Samuela 'Akilisi P hiva
Siaosi Sovaleni.

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Tevita Lavemaau

M teni Tapueluelu

Dr Pohiva Tu'i'onetoa

Sione Vuna Fa'otusia

S misi Taulangi Fakahau

Poasi Mataele Tei

Dr. Saia Ma'u Piukala

Semisi Lafu Sika

Hou'eiki Fakafofonga N pele

Lord Tu'i' fitu

Lord Vaea

Lord Tu'ilakepa

Lord Tu'iha'angana

Lord Tu'iha'ateiho

Lord Nuku

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Tongatapu

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga N pele 'Eua

'Eiki Fakafofonga N pele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai Fika 5, Tongatapu

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Fakafofonga fika 17, Ongo Niua

Dr. 'Aisake Eke

Vili Manuopangai Hingano

Veivoso *Light of Life* Taka

S miu Kuita Vaipulu

Fe'ao Vakata

asenita

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga.....	6
Lotu.....	6
Ui ‘a e Fale.....	6
Poaki	6
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea	6
Hoha’a ki he ongoongo ngali ko e kemipeini ‘oku fai he hoha’a fekau’aki mo e vakatahi	7
Fokotu’u ke fokotu’u ha K miti Fili ke ngaue fakavavevave ki he ‘isiu he folau vaka.....	8
Taukave’i e tau’at ina e mitia ke l pooti ha fa’ahinga me’a.....	9
Fakama’ala’ala ki he ola e fakataha ne fakahoko vaha’a e <i>FISA</i> mo e kau Fakafofonga.....	10
Tokanga ‘ikai faipau Pule’anga ki he aleapau mo Siapani he vaka ke tu’uaki kitu’a	11
Tapou ki he Pule’anga ke fai ha ngaue ki he launga he vaka <i>FISA</i>	12
Tokanga ke tokoni Pule’anga ki he tu’unga totongi lolo ‘a Ha’apai	14
Fokotu’u ke tokoni’i Pule’anga ‘a e <i>FISA</i>	17
Fokotu’u ‘ave <i>FISA</i> ke fakalele ‘e Ha’apai mo Vava’u.....	18
Fakamatala fakata’u e Potung ue <i>MEIDECC</i>	21
Tokanga ki he uesia e ‘ataakai he langa fakalalakaka ‘i Popua.....	22
Uesia e anga e nofo	25
Tokanga ‘omai l pooti <i>MEIDECC</i> ‘uhinga ne ‘ikai totonu ke fai ha langa fakalalakaka ‘i Popua.....	25
Tokanga ki he uesia me’amo’ui Fanga’uta he ng ue fakahoko he ‘elia ofi ai	28
Tokanga ke lava tala ‘a e p seti fakahoko ‘e he potung ue ‘ene fatongia.....	30
Tui Pule’anga mahu’inga ke muimui’i ola e ng ue pea faka’asi he L pooti	34
Tokanga ki he founa na’e vahevahe’aki ngaahi maama sola tokoni	35
Tokanga ki he uesia fefononga’aki ngaahi kolo v henga Vava’u 16.....	36
Tukuaki’i Pule’anga ne ‘ikai ma’a founa vahevahe maama sola	36
Tali Pule’anga ki he holo kelekele he v henga Vava’u 16.....	37
Tokanga ki he ‘elia fakahisitolia ko Veipahu ‘i Ha’ateiho ke tokoni’i he tafa’aki fakatakimamata	37
Tokanga ki ha tokoni <i>MEIDECC</i> ke ngaahi misini sola pamu vai ‘i ‘Uiha	38
Tali Pule’anga ki he hoha’a fekau’aki mo e kole ngaahi misini pamu vai sola.....	38
Tokanga h fuoloa ai fakahu mai ki Fale Alea Lao ke pule’i’aki ng ue ki he Feliuliaki ‘Ea	39
Felotoi Pule’anga mo Fale Pa’anga ngaue’aki pe Lao ki hono Pule’i Pa’anga	39

Fakama'ala'ala ki he s niti tokoni ki he ngaahi me'a 'oku 'ikai taau ke tupu he ngaahi feitu'u	40
Tokanga ki he aleapau fakatau 'inasi e <i>Digicel</i> he kautaha <i>TCL</i>	41
Fakakakato <i>Digicel</i> aleapau fakatau 'inasi <i>TCL</i> 'i Siulai.....	41
P loti'i 'o tali 'a e Fakamatala Fakata'u <i>MEIDECC 2015/2016</i>	42
Fakamatala Fakata'u Polisi Tonga 2015/2016.....	42
Fakam l 'ia tali ke hiki 'Api Polisi Kul mei Havelu	43
Fehu'ia ma'u mafai 'i 'Asitel lia ne fakapapau'i mai faka'auha kokeini ne ma'u	43
Fakama'ala'ala he tali ke hiki 'Api Polisi Kul	43
Tali Potungaue Polisi h ange 'atita 'atita'i ng ue ki he kokeini na'e ma'u	44
Tokanga ki he tupu fakautuutu ki 'olunga e faihia he fonua	44
Tokanga ki he fanga fanga pulu 'e fitu 'i Vava'u.....	45
Tokanga ki he taumu'a fakahoko fatongia 'a e Potung ue Polisi.....	45
Tokanga ki he lahi faufaua ngaahi me'a e Pule'anga	46
Ng ue kau polisi ki he fanga fanga pulu hoko 'i Vava'u	47
Fakah Pule'anga fu'u lahi 'aupito faito'o konatapu he fonua ni.....	48
Tali ki he hoha'a tuai ngaue ki he hola popula muli mei Vava'u	48
Fakama'ala'ala ki he halanga faitu'utu'uni he Potung ue Polisi.....	49
Ke fai ha tokanga ki he tu'unga ng ue kau 'Ofisa Polisi	49
Tokanga ki he faka'au ke tokolahi kau kolekole he ngaahi falekoloá	50
Fakama'ala'ala fekau'aki mo e Lao Fanga Monumanu	51
Fakama'ala'ala fekau'aki mo e me'alele Potung ue Polisi	52
Fakama'ala'ala fekau'aki faito'o konatapu & fana fanga pulu	52
Kole ke fai ha sio ki he 'Apitanga Polisi Leim tu'a mo Hihifo	54
Tokanga ki ha vahe kau polisi fakakolo v henga Vava'u 16	54
'Ikai lelei ha me'ang ue he Potung ue Polisi Leim tu'a.....	55
Tokanga ki he lahi faka'uli ta'elaiseni he fonua ni.....	56
Kole ke fakalelei'i nofo'anga & 'api polisi Niuatoputapu.....	57
Kole ki'i vaka polisi ma'a Niuafou'ou	57
Tali ki he tukunga 'api polisi Leim tu'a.....	58
Kelesi	58
Fakam 'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga	60

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: Tu'apulelulu, 3 'Akosi 2017

Taimi: 1000-1005

Satini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá.

'Eiki Sea: K taki Kalake 'o fai mai 'a e Lotu 'a e 'Eikí.

Lotu

(Na'e fai leva eni 'a e Lotu 'a e 'Eikí.)

M 1 . K taki Kalake fai mai 'etau Tali ui.

Ui 'a e Fale

Kalake T pile: Tapu mo e 'Eiki Sea e Fale Aleá, 'Eiki Pal mia mo e Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki N pele 'a 'Ene 'Afió, 'uma' 'a e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí, kae 'at ke fakahoko hono ui e Falé ki he pongipongi ni...

(Na'e lele heni 'a e taliui 'a e Hou'eiki M mipa)

<004>

Taimi: 1005-1010

Kalake T pile : 'Eiki Sea, kole ke u to e fakaongo mu'a.

'Eiki Sea : M 1 .

Kalake T pile : 'Eiki Minisit Fefakatau'aki, Ngaahi Ng ue 'a e Kakai, Pa'anga H Mai & Tute, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata, 'Eiki N pele Vaea. 'Eiki Sea, ko e ngata'anga e taliui ho Falé.

Poaki

Ko e 'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua, 'oku poaki, toki me'a t mui mai. Pea 'oku kei hoko atu p e poaki folau 'a e M mipa e 2, ko e 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, pea mo 'Eiki N pele Fusitu'a. Ko e toenga e Hou'eiki M mipa 'oku 'ikai ke tali honau uí, 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a t mui mai p . M 1 Sea.

Me'a 'a e 'Eiki Sea

'Eiki Sea : M 1 . Tapu mo e 'afio 'a e 'Otua Mafimafi 'i hotau lotolotongá. Tapu foki ki he 'Ena 'Afió, Kingi Tupou VI, mo e Ta'ahine Kuini, Kuini Nanasipau'u, mo e Fale 'o Ha'a Moheofó. Fakatapu foki ki he 'Eiki Pal miá, kae 'uma' e Hou'eiki Kapineti. Fakatapu atu foki ki he Hou'eiki N pele 'o e fonuá, kae 'uma' e Kau Fakafofonga e Kakaí. Hou'eiki, m 1 'aupito ho'omou laum lie lelei ki he pongipongi ni. Pea 'oku tau fakafeta'i kotoa p ki he 'Otua M fimafi

'i he'ene kei fakakoloa'aki kitautolu e mo'uí, 'o a'usia e pongipongi ko ení. Pea 'oku hoko atu p 'etau ng ue.

Ki'i me'a p ke fakahoko atu kia kimoutolu. Na'e me'a mai p e Katinalé, 'o to e kole, 'e 'a'ahi mai 'a e Sekelitali Seniale 'a e K silio 'a e Ngaahi Siasi 'o Mamaní. 'Oku 'i he M nite, pea 'oku kole p koe'uhí ko e 10.00, koe'uhí ke mou me'a mai ke tau talitali p e tokotaha ko ení, koe'uhí ke lava p 'ene me'a 'oku me'a ki aí, pea 'osi ia ka tau toki hoko atu 'etau Falé.

Ko e K silio foki ko eni 'a M maní, Ngaahi Siasi 'a M mani, na'e Palesiteni foki ai 'a e tokotaha 'etau Tonga, ko Toket Mele'ana Puloka. Pea ko ia 'oku ou tui p 'oku tau fiefia p ke talitali lelei e tokotaha ko ení, mei Su teni, ko *Dr. Oliver Twait*, ka ko e Sekelitali Seniale. Pea ko ia ko e ki'i fatongia p ia ki he pongipongi M nité. Ka kimu'a ke tau toki hoko atú, ke me'a mai e Fakafofonga 13.

Hoha'a ki he ongoongo ngali ko e kemipeini 'oku fai he hoha'a fekau'aki mo e vakatahi

Veivosa Taka : Tapu mo e 'Eiki Sea e Fale Alea 'o Tonga...

<006>

Taimi: 1010-1015

Veivosa Taka: ...Fakatapu ki he Pal mia kae 'uma' 'a e Hou'eiki Minisit , fakatapu ki he Hou'eiki N pele e Fonua, kae 'uma' e Kakai kae peh foki ki he kau Fakafofonga kakai. 'Eiki Sea m l mu'a e fakalaum lie lelei e Feitu'u na tau a'u mai ki he fu'u pongipongi fakakoloa ko eni mou kei laum lie pea mau kei ma'u 'a e mo'ui.

'Oku fokoutua hake p 'a e motu'a ni Sea koe'uh ko e ongoongo na'e 'ohake 'aneuhu 'i he *FM 87.5* fekau'aki pea mo e fakataha ne mau fakahoko pea mo e kautaha vaka 'a e Pule'anga ko e *FISA* pea na'e fakamatala ai 'e he tokotaha 'o e *CEO* le'ole'o ko Seini Fifita, ko e kongá 'ene fakamatala 'oku ne peh ko e talu e tu'u 'a 'enau fa'a folau vaka mo e 'ikai hoha'a ange 'a e kau Fakafofonga e kakai, k 'oku teuteu ke fai e fili he ta'u fo'ou pea 'oku 'uhinga ai hono 'ohofi kinautolu.

Sea kau eni he fakamatala ma'ulalo, siolalo, 'afungi 'oku fai he tokotaha ko eni, pea 'oku ou loto ke u fakahoha'a atu Sea na'a ku talanoa p au Sea 'i he mamafa 'a e totongi k na'a ku tuku fakatafa'aki 'e au 'a e 'elito mo e poini loloto fekau'aki pea mo e kautaha vaka ko eni, ka te u loto ke u 'oatu fakataha ia ke me'a ki ai e fonua pea mo e Feitu'u na Sea kae 'uma' e Fale 'Eiki.

Sea na'a mau talanoa fekau'aki pea mo e totongi pea ne nau fakahoko mai fakamatala pa'anga fakamole ki he h , fakamole ki he h , fakamole ki he h , Sea na'e 'osi e fakataha 'aneafi na'e fehu'i mai he *acting* le'ole'o kiate au p 'oku ou fiem lie pea u talaange 'ikai, 'Eiki Sea ko e 'uhinga 'oku ou tu'u ai 'i he pongipongi ni ke u fakahoko atu 'oku tapu 'i he fokotu'utu'u 'a e motu'a ni ko e taha 'eku ngaahi hoha'a he Fale ni ko ha kemipeini, ko e motu'a sev niti eni, pea 'oku ou ng ue houa 'e 24 'aho 'e 7 m hina 'e 12 ki he kakai 'oku ou fakafofonga'i.

‘Eiki Sea ko ‘eku fehu’i ko e kautaha vaka eni ‘a hai? Ko e tali kautaha vaka ‘a e Pule’anga, ko hai ‘oku ne taki e fonua ni p ko e Pule’anga? Ko e kakai, he na’e fili mai kimautolu he kakai ‘oku ne hanga ‘o tukuhifo au, tukuhifo pea mo e ‘Eiki Pal mia pea mo e kau Hou’eiki Minisit he ko e kau fili eni kimautolu ‘e he kakai ‘oku peh ‘oku mau kemipeini.

‘Eiki Sea ko e palopalema he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fonua ‘i m m ni ke fakalele vaka ‘a e Pule’anga pea nau to e t naki, fe’auhi pea mo e kakai e fonua, Ko e ‘uhinga ia Sea ‘oku fai atu ai hono ‘ohake talanoa ki he tu’unga ko eni, na’e ‘i ai ‘a e fa’ na’e ha’u mo ‘ene ki’i leka ‘i Ha’afeva ‘o mate ai. Sea ko e fehu’i kapau ko ia na’e mate ‘ene tama, te ne ‘omai ha lea peh kiate au? ‘E kehe e talanoa ia ko ia he ‘aho ko ia, na’e ‘ikai ke ‘uhinga ‘a e mate ‘a e ki’i tamasi’i ia Sea ko e ‘uhinga na’a ne tui’i e vaka lahi, ko e ‘uhinga ‘ene mate ko e ‘ikai ‘ilo ‘ene t he po’uli.

Na’a ku ‘osi talanoa mo e *CEO* ‘o e kautaha ko eni ‘o kole ki ai ke tau ‘aho mu’a e vaka ki Lulunga mo Mu’omu’a ko e tali ‘a e *CEO* na’a ne peh mai kia au ‘oku faingata’a’ia ia ko e ‘uhinga ko e ngaahi fu’u kakai ‘o Vava’u ko e *customer* lahi pea he ‘ikai ke fu’u femou’ekina ke nau afe ‘i Nomuka, afe ‘i Ha’afeva.

‘Eiki Sea na’a ku to e lele ‘o tangi ki he Pal mia, pea ko e tu’utu’uni e Pal mia ki he taha e kau Tal kita ko eni, mou ‘o fai e fiema’u ko eni ke lele ‘aho e vaka. ‘Eiki Sea ‘oku mea’i he Feitu’u na tau h mai ko e 2015 ko e mate ko eni na’e toki mate ia he ta’u kuo ‘osi, talu ‘eku fakahoha’a mei he 2015 hoko e mate he ta’u kuo’osi, t mo e fa’ ‘i Nomuka. Sea ‘oku h ‘oku tala ko e kemipeini? P ko e hoha’a e k inga ‘oku ou fakafofonga’i.

Fokotu’u ke fokotu’u ha K miti Fili ke ngaue fakavavevave ki he ‘isiu he folau vaka

Ko e kongá ‘e taha Sea ‘o fekau’aki pea mo e fokotu’u ‘oku ou ‘oatu ki he Fale ‘Eiki ni tau fokotu’u mu’a ha K miti Fili pea nau ng ue fakavavevave ki he me’a ko eni, talu ‘a e mate ‘a e ki’i tamasi’i ko eni h fanga he fakatapu, te’eki ke ha’u e Minisit ia ‘a e *MOI* ‘o fai ‘ene ng ue kuo tu’utu’uni e lao ke ne fakatotolo’i...

<007>

Taimi: 1015-1020

Veivosa Taka : .. me’a ko eni hang ko e ‘*Ashika*. ‘Eiki Sea, ko e fokotu’u ia ‘oku ‘oatu’ ke tu’utu’uni ‘a e Fale ni, ke fai ha ng ue ki ai, fakavavevave ‘aupito kae ‘omai ‘a e ola ‘o e ng ue ko eni. Te u peh , na’e fakalele vaka ‘a e ki’i motu’a ‘i Ha’apai ko ‘Uliti Uata. ‘Uliti p mo e toko 5 ‘i Tonga ni, toko 2 ‘i Ha’apai, toko 2 ‘i Vava’u, pea lele lelei p ‘a e ng ue ia. ‘Aho ni nau talamai ‘oku lele mate ‘a e vaka. Ka na’e totongi ko ko , na’e ‘i ai ‘a e fo’i lele ‘e taha ‘a e vaká ki Niua, na’e pa’anga ‘e \$59 ki Niua *one way*. Ko u lele atu ‘Eiki Sea ki uafu, fai ‘a e fetalanoa’aki ai ‘a e ngaahi vaká, ‘a e ‘Onemató, ko e Vaomapá, na’a nau talanoa totongi. Peh mai ‘a e tokotaha ko , te mau pa’anga ‘e \$5 ki ‘Eua, peh mai ‘a e tokotaha ko , te mau lele ta’etotongi mautolu. Ko ‘eku fehu’í, ko e h ‘a e fokotu’utu’u ‘a e Pule’angá ki he fanga ki’i ‘otu motu. Mango, Fonoi. ‘O’ua, ‘Uiha, Matuku, Mo’unga’one, Lofanga, Kauvai. Hala ke ‘i ai ha fokotu’utu’u ki ai ‘a e Pule’anga. Sea,..

'Eiki Sea : Me'a mai.

Taukave'i e tau'at ina e mitia ke l pooti ha fa'ahinga me'a

Lord Tu'i' fitu : Fakatapu mo e Feitu'u na Sea, fakatapu ki he 'Eiki Pal mia 'o Tonga kae 'uma' 'a e Tokoni Pal miá, aofaki 'o e tala fakatapu, kae 'at mu'a Sea ke fai 'a e ki'i fakatonutonu ki he Fakafofonga. Fakafeta'i p ki he 'Otua Mafimafi, 'oku to'o p 'e au 'a e fakatonutonú he me'a 'a e Fakafofonga, Ko e me'a fekau'aki mo e tukuaki'i ko e peh ko e kemipeini. 'Oku 'ikai ke u toe tokanga au ia ki he kongá ki mui 'a e me'a, ko e fatongia ia 'o e Pule'angá, pea mo e tu'utu'uni 'a e Pule'anga ki he'enau koloa, ko e me'a ia 'a e 'Eiki Pal mia pea mo e Hou'eiki Kapineti. Fakatokanga p au ki he Fakafofongá 'eku fakatonutonu'i 'a e Kupu 7 'o e Konisit tone. 'Oku ngofua ki he kakai kotoa p ke lea'aki, mo tohi, mo pulusi 'a e anga honau loto. 'Oku to e lea mai leva 'a e palakalafi hokó, 'oku 'ata 'o ta'engata 'a e lea 'i he nusipepa ka 'oku 'ikai ta'ofi. Kaikehe, kapau ko e lau'ikovi'i, ko u tui 'oku tonu ke fai ha ng ue ia 'a e Fakafofongá fakalao hang ko e fa'a me'a 'a e 'Eiki Pal mia. Ko e tau'at ina p ia 'a e *media* 'i he Kupu 7 'oku 'omai ke fai ha'anau faka'uhinga, kae 'oua p 'e lau'ikovi'i, mo ha ngaahi me'a fakapulipuli 'o h faki pea mo e Laó ke hoko ha lau'ikovi'i 'o e Fakafofongá pea 'ave leva ia ki he Fakamaau'anga. Ko ia p 'Eiki Sea 'a e ki'i fakatonutonú m l .

'Eiki Sea : Me'a mai koe.

Veivosa Taka : Fakam l 'Eiki Sea, tapu p mo e Feitu'u na, kae m l p ;'a e me'a 'oku me'a mai ki ai 'a e Hou'eiki ki he fekau'aki mo e fakahoha'a, 'Eiki Sea, na'e fai 'a e mate he *Ashika* toko 74, 'osi ia. 'Oku 'ikai ke 'osi 'a e mate. To e mate eni he kautaha ko eni. Ko 'eku fehu'í, ko hai na'e ng ue 'i he 'aho ko , ko hai 'oku ng ue 'i he 'aho ni? Ko e kau ng ue tatau p . Ko e kole ia pea mo e fakahoha'a ki he kakai 'o e ..ki he Pule'anga,...

'Eiki Minisit Mo'ui : Sea fakamolemole p 'e tali 'e he Fakafofonga ke u ki'i tokoni atu p ki ai.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisit Mo'ui .

'Eiki Minisit Mo'ui : Tapu mo e Feitu'u na Sea, kae 'uma' 'a e Hou'eiki M mipa 'o e Fale Alea. 'Uluaki p Sea, na'e 'ikai ke u fanongo au ia ki he ongoongo, 'aneuhu pea 'oku ou kole fakamolemole atu ki he Fakafofonga. Kapau na'e hanga 'e he tokotaha ng ue ia ko ení 'o ng ue'aki 'a e lea ko ení ke makatu'unga ai 'a e lotomamahi 'a e Fakafofonga Ha'apai 13, pea 'oku ou kole fakamolemole atu. Sea, na'e fai 'emau fakataha 'aneafi, pea mo e kau Fakafofonga mei tahí, 'a e Hou'eiki N pelé, kae 'uma' 'a e kau Fakafofongá, ka ki he motu'a ni ko e fakataha lelei na'a mau faí 'o ma'u 'a e femahino'aki, 'i he ngaahi fakamatala ko eni na'e 'omai 'e he kautaha. Ko e ta'u 'e 2 ko eni kuo 'osí, lele mole p 'a e vaka. Ko e koloá ko e fai 'o e fatongia. 'Oku ou faka'amu p ke fakamahino, hang 'oku peh mai ke 'oua 'e toe lele 'e he Pule'angá ha kautaha vaka. Ko e taha ia 'o e ngaahi fatongia 'o e Pule'anga, Ka 'i ai ha me'a ko 'e maumau 'a e ngaahi vaka ko ia 'o e me'á, kei lava p 'o lele 'a e vaka. Ko e taha Sea ko e *agreement* mo Siapani...

Lord Tu'ilakepa : Sea fakamolemole mu'a ke u ki'i fakatonutonu atu 'a e 'Eiki Minisit Mo'ui.

'Eiki Sea : Me'a mai.

Lord Tu'ilakepa : Koe'uhí kuo 'osi me'a mai he Fale ni, kapau ko e ta'u 'e 2 hang ko e me'a ko ia 'oku ke me'a 'akí, na'a ke mea'i 'a e feme'a'aki ko ia 'aneafi, na'e me'a mai 'a e 'Eiki Tokoni Pal miá 'oku 'i ai 'a e miliona 'oku t naki 'i he lele 'a e vaka ko eni. Ko eni 'aho ni kuo nau me'a mai, ta'u 'e 2 lele mole 'a e vaka. Fakamolemole p ki'i fakatonutonu p .

'Eiki Tokoni Pal mia : Ki'i fakatonutonu atu Sea.

Lord Tu'ilakepa : 'O makatu'unga 'i he 'ikai ke 'i ai ha vaka ke fetongi'aki 'a e vaka ko eni.

'Eiki Sea : 'Eiki Tokoni Pal mia me'a mai.

'Eiki Tokoni Pal mia : Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Hou'eiki M mipa 'o e Fale. 'I he 'etau me'a fakapa'angá Sea, 'oku 'i ai 'a e ngaahi *obligation* p ko e ngaahi me'a ia 'oku fiema'u ke fai 'e he kautaha vaka...

<008>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Tokoni Pal mia: Ki mu'a pe 'e toki 'i ai ha'anau *profit* p ko ha'anau tupu. Kau e fo'i me'a ko ia 'a e fiema'u ke to'o ha s niti 'o tuku ki he tuliki ke kumi 'aki ha vaka he 'osi ko e maumau kuo ta'e'aonga 'a e 'Otuanga'ofa. 'A ia 'oku 'uluaki to'o ia he ko e *obligation* ia ke nau hanga 'o tauhi he tuliki ke lava 'o kumi ha vaka 'a e Pule'anga p ko e fonua 'i ha 'osi ha ngaahi ta'u mei heni. Pea toki mahino leva mei ai p 'oku 'i ai ha'anau tupu p 'ikai. 'A ia ko e fakatonutonu ia Sea.

'Eiki Sea: M 1 .

Fakama'ala'ala ki he ola e fakataha ne fakahoko vaha'a e FISA mo e kau Fakafofonga

'Eiki Minisit Mo'ui: Sea, fakam 1 p he tokoni. Ko e, taimi ko na'e 'omai ai e vaka Sea na'e 'i ai e *agreement* 'a e Pule'anga Siapani pea mo e Pule'anga Tonga. Ko e fatongia p ko e *responsibility* 'a e Pule'anga ke nau fakapapau'i 'oku nau fakalele e vaka ki he *standard* pea ko e taimi ko 'e motu'a ai e vaka 'e lava 'e he vaka 'o to e 'omai ha vaka 'e taha kae 'oua 'e to e fakafalala p he kole tokoni. Pea 'oku mea'i p ia he Hou'eiki ka kuo to e 'ohake 'a e ngaahi ' me'a ko ia, he ongo'i 'a e motu'a ni he'emau fakataha ko 'aneefiafi Sea ki he totongi pea mo e totongi e uta na'e 'i ai e ma'ala'ala ki ai. Ko e folau ko e vaka ko ki 'otu motu tokelau, fakafaingam lie'i 'a e kau ngoue pea mo e kau toutai pea mo e kakai ke 'omai 'enau uta, 'oku 'i ai e *discount* p seti 'e 50 he foki mai mei, mei he 'otu motu mama'o. Kapau 'oku 'i ai ha fa'ahinga *community*, ngaahi *community project* ki he 'otu motu 'oku fai e kole, 'oku lava 'o, 'o 'i ai e *discount* p seti 'e 50. 'Oku lolotonga hoko ia. 'Oku 'i ai e ki'i la'i pepa ko eni 'i mu'a 'iate au 'e Sea 'a e anga ko e totongi pea 'oku lolotonga *photocopy* ke 'oange ki he kau Fakafofonga, ko e ngaahi me'a ko eni he fa'a fehenuaki he me'alele, kuo 'osi 'i ai p 'a e *standard* pea kapau na'e

‘osi fakahoko p ka nautolu kapau ‘oku nau ma’u e *receipt* pea ‘oku nau ta’efiem lie ki he ‘ave ‘enau ngaahi me’alele, ke nau foki p ki he kautaha ia he ‘oku ‘ikai ke to e, ‘oku ma’ala’ala p hono, hono sipela h , ‘a e anga ko e totongi he *cubic meter* mo e ngaahi me’a ko ia. Pea ‘oku ou tui ‘e lava p ‘o feng ue’aki ke peh ‘e he, kapau ‘oku ‘osi ange hono *calculate* ‘oku, ‘oku 900, pea ‘oku ‘ikai ke lava he ivi e tokotaha ko ia ia ‘o ‘ave ‘aki e 900 ko ‘ene 600 p ‘e ma’u, ‘oku *flexible* p ‘a e kautaha Sea ko e tokotaha ‘oku ng ue he tafa’aki ko ko e talu ‘ene ng ue mei ai he ta’u lahi. Pea ko e to e ‘ohake e ngaahi ‘ me’a ko en pea ‘oku ou tui p au ‘e, ‘e Sea, fakamolemole p au ki he Fakafofonga. Ka ‘oku fai p ‘e he kautaha, ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a p ke fakalelei’i ‘e toki fakataha e, fai ki ai e fakataha pea mo e kautaha pea mo e poate ke fai ha fakalelei ki he ngaahi me’a ko eni, ka na’e ‘i ai e fiem lie lahi e kau Fakafofonga he’emau fakataha ko ia ‘aneafi.

Vili Hingano: Tapu mo e ‘Eiki Minisit .

‘Eiki Sea: F f e ngaahi me’a ko na’e ‘ohake he 16, ‘a e ngaahi kato ko ‘oku to’oto’o pea to e ‘a’au pea mo e, ka ‘oku ‘i ai hono totongi, na’e ‘i ai ha, na’e a’u ho’omou feme’a’aki ki he me’a ko ia?

‘Eiki Minisit Mo’ui: ‘Io Sea na’e ‘osi fakama’ala’ala p kia kinautolu ‘a e, ‘oange p ‘a e, na’e ‘i ai e fokotu’u ia Sea ka ‘e toki fai e sio ki ai ke hang ko e folau vakapuna. Ka ko e ‘oange p e faingam lie ki he kakai ‘enau kato ko ke to’o ko ki ‘olunga. Ka ko honau ngaahi kato lalahi ke ‘alu ia he uta he ‘oku lahi e ngaahi l unga ia ‘oku ‘oange e ngaahi kato lalahi mo e me’a ia ‘o fakaheka ia he nofo’anga kae tu’u takai holo e kau pasese ‘e ni’ihi, fai p ki he mu’omu’a atu. Pea na’e ‘osi fakama’ala’ala p he kautaha ‘o fai e femahino’aki pea mo e kau Fakafofonga mei ‘aneafi. M l Sea.

‘Eiki Sea: M l , 13.

Tokanga ‘ikai faipau Pule’anga ki he aleapau mo Siapani he vaka ke tu’uaki kitu’a

Veivosa Taka: Fakam l ‘Eiki Sea ki he Feitu’u na pea tapu pea mo e Feitu’u na. Fakam l ki he kau Hou’eiki Minisit ko e fakamaama e motu’a ni. Sea tuku p mu’a ke u, ke u talanoa he ko e talanoa eni ‘i tahi. Ka ‘i ai, ka ‘i ai ha taha ‘e me’a hake ‘o me’a mai ko ‘ene talanoa me’alele ‘i ‘uta pea he ‘ikai ke u to e muhu au he talanoa ‘i ‘uta. ‘Eiki Sea ko Siapani na’a nau ‘omai mo e tu’utu’uni ki Tonga ni ke ‘omai e vaka pea ‘ai ke *tender* ki ai ‘a kau *private sector*. Na’e ‘ikai fai ha *tender* ki ai, na’e *tender* ma’u ia ‘e Vava’u 15. Pea na’e ‘ikai tali. Ko e ‘uhinga ia hono ‘omai e, ‘a e ...

S miu Vaipulu: Fakatonutonu atu Sea. Mo’oni p ‘a e Fakafofonga na’e *tender* pea ma’u ia ‘e hoku ‘uhiki ka ko e taimi ko na’e fokotu’utu’u ai e Pule’anga ke u poate au ia mo N pele Nuku mo Afu’alo na’a ku fekau leva ‘eku, hoku ‘uhiki ke mavahe ia kae ‘ai leva ...

<009>

Taimi: 1025–1030

S miu Vaipulu: ... pea ko eni 'oku 'i he *FISA*, koe'uhí ko 'eku kau 'i he poaté. Ka 'o kapau na'e tuku p ia ai mahalo 'oku kei ma'ama'a p .

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Ko u fakam l ki he Fakafofonga Vava'u 15, ko e fakamaama, ka ko e fakakaukau ia na'e 'omi mei Siapaní. Kapau ne fakahoko lelei p ng ue ko ení Sea, 'ikai ke 'i ai ha palopalema peh ni ia. Ko e me'a ia 'oku 'ohake ai 'e he motu'a ni Sea, na'e l unga e akó, 'uhinga e l unga 'a e akó ko e mama'o ko 'a e totongi 'a e tokotaha *Tonga High*, tokotaha Tailulú ka 'oku na *certificate* tatau p . 'UHINGA ia 'oku l unga atu ai e motu'a ni 'i he tu'unga ko 'a e mamafa ko 'a e vaká. Sea 'oku ongo ki he motu'a ni pea 'oku fakatauange p ke mahino ki he kau ng ue ko eni 'a e *FISA*, ke nau ongo'i e fa'ahinga ongo 'oku ou ongo'í 'a 'eku nofo mo hoku k ingá, pea mau mamahi fakatahá, ka 'oku 'ikai ke u loto Sea ke hoko ha ngaahi lea 'oku siolalo. Lolotonga 'emau mamahí, lolotonga e hoko 'a e pulongá kuo 'omai e lea ia ko ení hang 'oku siolalo ki he kakaí. Ko e me'a 'oku 'osi 'omai e l unga kia au peh mai, na'e fakahifo kimautolu he vaká hang ha manú, h fanga he fakatapú. Na'e 'ai e koniteina 'o fa'o nautolu ki ai 'o toki tuku hifo ki lalo. Ko e h 'oku peh 'i ai 'a Ha'apaí. Ko Ha'apai na'a ne fakatokalelei'i e fonua ni, 'a e fu'u fonua 'eiki 'o e Feitu'u na Sea pea mo e Fika l 'o Tongatapú. Ko e 'uhinga ia na'e fakafoki ai kimautolu ke mau foki p , ko e tu'utu'uni ia e Haú 'o e 'aho ko iá, mou foki 'o tauhi e k ingá pea le'o mei Ha'apai.

Sea, ko u, 'i ai leva e fakakaukau he motu'a ni talu 'eku lele maí. Pea 'oku ou fokotu'u leva pea mo e fa'ahinga faka'amu pea mo e faka'amu hoku k ingá, mou 'ai mu'a ke mau kau hono fili atu e Pal mia 'o Tongá. 'Ai mu'a ke mau kau ki he fili atu k toa 'a e Kau Fakafofonga e Kakaí. Ka hoko e me'a ko ení, te mau tangi atú pea fanongo mai e Pal miá. Sea, ko e 'uhinga ia 'a e fakahoha'a pea mo e faingata'a'ia 'a e k ingá. Na'e toki t mai 'a e Pule Fakavahe 'o Nomuká 'o ne fakahoko mai kia au, ko e ki'i *bongo* ko p ko e h , *bolongo* p ko e h e ki'i k si'isi'i fakafuofua p ki he mita 'e 6. Na'e feleti ange he vaká, pa'anga 'e 1052. Ko 'eku fehu'i ko 'aneafi ki he fakatahá, ko e tali 'a e tokotaha utá, na'a ne talamai ko e *cubic meter* 'e l 'oku pa'anga 'e 80. Kapau ko e mita 'e 7 p mita 'e 6 Sea, mahalo p ki he 800 p ko e, 'ikai ke a'u ia ki he 1000. 'A ia Sea ko e me'a ia ko 'oku fai ai ko 'a e hoha'á..

'Eiki Minisit Mo'ui: Sea, ko e ki'i tokoni p Sea ki he Fakafofongá.

'Eiki Sea: Me'a mai.

'Eiki Minisit Mo'ui: Tapu p pea mo e Seá kae 'uma' e Hou'eiki M mipa e Fale Aleá. Na'e 'osi fakamahino p ki he kau Fakafofongá kapau 'oku 'i ai ha l unga peh , na'e 'osi fakamahino mai p , mai e *receipt* he kuo 'osi kohi'i lelei p 'i he ki'i la'ipepa ko eni kuo 'oatú 'a e pa'anga ko eni 'e 80 ki he *cubic meter*. Ko e ki'i, kapau 'oku kei ma'u e *receipt* ke 'omai 'oku ou tui ke fai ha ng ue ki he me'a ko ení. 'Oku mahu'inga 'aupito p ia Sea, ke 'oua 'e, ko e anga ko tuí 'e fu'u mamafa e ki'i, kapau ko e ki'i k si'isi'i taha eni ki ai. Ka 'oku, pau 'oku ma'u e *receipt* ko u tui p 'e lava 'o fai e ng ue ki ai Sea m l e ma'u faingam lie.

Tapou ki he Pule'anga ke fai ha ngaue ki he launga he vaka *FISA*

Veivosa Taka: Sea kole ke u faka'osi atu ai leva. Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Fale 'eiki. Ko e poini 'a e motu'a ni, 'oku 'ikai ke to e fiema'u 'e he motu'a ni ia ke to e

fakafoki p ko e h ha fa'ahinga tu'unga. Ko 'eku poiní, ko e hoko atu ko ngaué ki 'apongipongí. Ko e 'uhinga 'oku ou lave au ki hení Sea na'e 'osi 'omai p ia he'emau fakatahá. Ka na'e me'a mai 'a e le'ole'o ia ko CEO 'o ne peh , 'oku 'ikai hoha'a e kakai ia 'o Ha'apaí, ko e Fakafofongá p ia. Ka ko u hanga 'oange 'ata ko ení, na'e l unga mai. 'Oku 'i ai mo e ki'i ta'ahine mei Nomuka, ko e ki'i ta'ahine ko Sisilia ko e ki'i ta'ahine ko Veisia, ko Fonoi ko e fa' , 'e toki 'omai e ngaahi hingoá 'Eiki Sea pea te u hanga leva 'omai mo e t . Ko u fakam l ki he tokotaha ko eni, fait e Fale ni ne ma lele fakataha atu 'o fakahoko, 'oku malava 'o 'omai 'a e lea 'a e fa'é mo e tamai fekau'aki mo e palopalema ko ení. Pea ko u tui 'Eiki Sea ko e taha ia ha ngaahi fakamo'oni 'oku ou 'oatu ke me'a ki ai 'a e Hou'eiki. Na'a ku fakahoha'á na'e lave mai e Minisit ia kia au 'aneafi. Sai ange ke tau fakataha kae 'oua te ke ha'u koe 'o polopol hení. Sea, fakamamahi. 'Oku ou fifili p 'oku anga f f . Pea ko e 'uhinga ia Sea 'oku ou 'ohake ai he 'aho ní. Fakamolemole p Pule'angá, mou fai mu'a ha me'a 'oku 'ikai lava 'e he kakai 'o fai....

<001>

Taimi: 1030-1035

Veivosa Taka: ... ko e 'uhila ko e vai ko e airport 'a e me'a ko 'oku 'ikai ke mau lava. Tukuange mai 'a e vaká ke mau fakalele he ko e 'uhinga kae 'oua na'a mau to e fakahoha'a mai 'oku pa'anga 'e miliona 'a e 'utu he ta'u. Ko e kole ia Sea ko u 'oatu ki he Feitu'u na pea mo e fakama'ala'ala ki he k inga 'oku ou fakafofonga'i he ko 'eku lave p ki Mangó 'o a'u ki he 'otu fonua mama'o. Ko e faingata'a tatau p 'oku mau 'ohake he 'ikai tatau 'a e fiema'u 'a Tonga 'Eiki ni mo e fiema'u 'a Fonoi. He 'ikai tatau 'a e fiema'u 'a Pangaí mo e fiema'u 'a Niua. He 'ikai tatau 'a e fiema'u 'a Neiafu mo e fiema'u 'a Mango. Ko e 'uhinga ia Sea ko e 'uhinga ke mou k taki Hou'eiki Pule'anga kehekehe e ngaahi fiema'u.

Pea kapau 'oku 'i ai ha taha ia 'oku kei t la'a me'a mai ke ke me'a mo au ki he fonua 'oku ou loto ke ta 'alu ka ta ki'i fononga ki Fotuha'a ta ki'i fononga ki Mo'unga'one. Pea 'oku ou tui 'e 'Eiki Sea ko e fa'ahinga ongo ia pea mo e mamahi 'oku 'oatu he motu'a ni ke 'oatu ki he Pule'anga ke nau me'a ki ai pea ako'i 'enau kau ng ue ke m hino ko e *civil servant*. Hang eni ia 'oku nau peh 'enautolu ko e *civil servant* 'a e kakai m siva ko e *owner* ia. Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e me'a na'e taha na'a ne peh 'oku te'eki ke u 'alu ange au ke ma talanoa. 'Osi talanoa fakahoha'a ki he Minisit *Public Enterprise*, Pal mia ko e CEO ko e h leva ai te u to e lele atu ke ma, kapau te u fiema'u pea u to e lele atu. Ka 'oku ou tui ko 'eku fakahoha'a ki he kakai na'e fili 'e he kakai 'oku mau ongo tatau. 'Eiki Sea fakamolemole atu kapau 'oku hoha'a 'eku le'o 'i ho Fale 'Eiki.

'Eiki Sea: Faka'osi mai.

Veivosa Taka: Pea 'oku ou fakam l atu m l e ma'u faingam lie. M l 'aupito.

'Eiki Sea: M l .

Lord Tu'i' fitu: Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki N pele.

Lord Tu'i' fitu: Sea kole fakamolemole atu p he to e tu'u tu'o ua hake kae tukuange p

mu'a 'a e t pile ko eni ke fai ha pou pou ki he f me'a'aki 'oku lilingi ho Fale. 'Oku mau ongo'i tatau p he ko e m tu'a tauhi fonua p mo kima utolu 'a e fatongia ko eni mo e me'a 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga Kakai mei Ha'apai.

'Oku ou lave'i p 'oku totonu p ke fai p ha talatalanoa lelei 'oua p 'e fakahoha'asi 'a e Pule'anga. He ko e 'uhinga 'oku 'ikai ke taha p 'a e ng ue 'a e Pule'anga. 'Oku ng ue fakalukufua 'a e Pule'anga. Kae fai p hano fokotu'utu'u atu p ke 'unu'unu mam lie p fe'unga p 'a e ng ue 'a e Pule'anga kuo tafe mai ha fo'i me'a 'o h h a tatau mo ia pea ko 'ene 'alu ia 'o lava.

Tokanga ke tokoni Pule'anga ki he tu'unga totongi lolo 'a Ha'apai

Ko u tokanga au ki he mahu'inga 'o e lolo. Ko 'eku lave'i he motu'a ni 'i m mani kotoa ko e hiki 'o e me'a kotoa p ko e mahu'inga 'o e lolo. Ko 'eku ki'i tokoni p 'a'aku ia ki he palopalema ko eni 'i Ha'apai kapau 'e fakatokanga'i he 'e Pule'anga te nau to'o ha ki'i s niti hang ko e t naki tukuhau ke ki'i tukuhifo 'aki 'a e lolo 'a Ha'apai. He 'oku mo'oni 'a e me'a 'a e Fakafofonga ko e f fononga'aki 'o e fetu'utaki ki Ha'apai 'oku fai ia he loto tahi. Pea 'oku ng ue'aki ia e penisini. Pea kapau 'e lava 'a e ki'i fokotu'u 'a e motu'a ni he ko e motu'a Fonoi p eni motu'a Holopeka eni 'oku fokotu'u atu. Pea 'e lava ai 'a e ma'ama'a 'a e lolo ke tafe ai 'a e fetu'utaki ki he vahe motu 'o Ha'apai ha vaka p kae 'alu ha vaka ki Ha'afeva 'e lava ai 'o si'i lave ai 'a M tuku, Kotu, Fotuha'a. Pea ka fou mai ha vaka mei Fotuha'a 'e lave ai 'a L fanga. Ko e anga p ki'i fokotu'u kae toki me'a lelei p ki ai 'a e Hou'eiki 'o e Kapineti mo e 'Eiki Pal mia. Ko e taukei 'aupito 'a e 'Eiki Pal mia ia. He na'a ma folau maua he tufa af ko eni he 82. Ko e ' me'a k toa ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Fale ni mea'i p he 'Eiki Pal mia. Ko maua na'a ma kau he folau he ki'i late fo'ou ko eni kuo maumau 'aupito. Pea 'oku mea'i lelei p he 'e Pal mia ia 'a Ha'apai.

Ko hono ua Sea ko u fiefia lahi 'anep he'eku fanongo ki he ongoongo 'anep . Pea ko u fakam l ki he 'Eiki Pal mia kae 'uma' 'ene Minisit Ng ue ma'u 'e Ha'apai 'a e *show* faka'ali'ali lelei taha 'i Tonga ni k toa. Sio ko e fo'i me'a ia na'e totonu ke tokanga ki ai 'a e Fakafofonga 'e tokanga mai e 'Eiki Pal mia he ko e me'a ia na'e me'a ki ai 'a e Pal mia mou ng ue. Tuku e fakapikopiko ! Toki m nava lelei hake toki m nava lelei hake e fakam 'opo'opo e *show* ma'u 'e Ha'apai. 'Ali'aliaki 'a Ha'apai ia 'oku m lie 'aupito pea l l soni. Ko e ma'a ma'u 'e Ha'apai ko e fua ko mei ng tai poto ange p 'a ...

<002>

Taimi: 1035-1040

Lord Tu'i'afitu: ..pe 'a Ha'apai ia hono fakahoa 'a e ' me'a ko ia. To e a'u ki falehanga ko 'emau fale l langa mahalo 'e 300 'i Vava'u, 'ikai laka ia 'i Ha'apai.

Sea, ko e vaká ai p Na'e 'i ai 'a e motu'a na'e fakahoha'a mai 'i he Leti 'aneafi ko u ki'i fokoutua p ko e 'uhinga ko e pule 'a e *Lord* lahi kia au, pea ki'i fanongo ki ai 'a e *Lord* si'isi'i, pea ko e peh 'e he motu'a. Ko e motu'a mei Nu'usila. He 'ikai p m nava 'a e m keti ia 'i Ha'apai, ko e mamafa 'a e utá mo e 'ave 'a e ngaahi fo'i tokenaki. Fiema'u ia ke tafe mai 'a Ha'apai pea tafeange 'a Tonga ni, kae lava ke m nava 'a e m keti. He ko hono 'uhingá ko e kau pisinisi malohi p ia 'oku nau lava ko ke nau fe'alu'aki. Pea kapau ko e fonua eni na'a ne ma'u 'a e *Show* lelei taha. Fiema'u 'a e m keti ke m nava Ha'apai pea tofuhia 'a e Konifelenisi ki he

valungofulu-ma-nima 'i he ta'u fo'ou. 'Oku 'i ai 'eku fakatu'amelie 'aku Sea, ki Ha'apai 'i he ta'u fo'ou 'i he Konifelenisi, 'a e langa ng ue ko eni 'oku fai 'e he 'Eiki Pal mia. To e fakalelei'i 'a e 'u langa ko eni ke m 'opo'opo lelei ma'u 'e Ha'apai 'a e *show* lelei taha 'a Tonga ni, pea 'oku m nava ai 'a e me'a kotoa ke talitali 'aki 'a e fu'u Konifelenisi, pa'anga lahi ia 'e h , ka 'oku fiema'u. Ko e utá ke fakapotopoto 'a hono....na'e me'a p ki ai 'a e 'Eiki Minisit Tokoni mo e Minisit ha'ana 'a e Potung ue.

Ko e Fetu'utaki na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisit Akó, 'oku mo'oni 'aupito. Ko u fanongo 'i he fakahoha'a mai 'a e motu'a faiako. Ko e tuai ange ko 'a e vahé, ka noo'i mei Fakakakai, tapu mo e 'Eiki Pal mia ko homa motu ia. T lou atu Tu'iha'angana, te te totongi 'a e pa'anga 'e 40, ke te ha'u 'i he ki'i vaká mei hoto kato pe. Pea ka te heka pasese mai he pa'anga 'e nima. Kapau 'e ki'i anga'ofa 'a e Pule'anga, 'o *settle* 'a e loló mahalo na'a pa'anga 'e 15, kae 'alu hifo 'o pa'anga 'e 3 e ki'i heka p sesé.

Sea, ko e me'a ia 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni, ka ko e langa af , ko u kole ki he 'Eiki Pal mia, fai mo fakangata he ko u fanofanongo, ko e foki mai 'a S s tu'o ua 'e foki mai he ta'u fo'ou. Pea 'e 'eke mai. Ko e h 'a e ng ue na'e fai? Ki Ha'apai 'Eiki Pal mia, tapu p mo e Feitu'u na Sea. 'Oku ou ongo'i lahi 'a e me'a 'oku 'omai 'e he ongo Fakafofonga peh ki he ongo Fakafofonga N pele. 'Oku ongo mai p ka tau sio kehe p kitautolu. Pea 'oku a'u eni ki he fakavaha'a fonua, si'i lavea ai 'a Vava'u 'i Ha'apai. Kuo lava 'e 'Eua ia honau vaka. Ko e h 'oku 'ikai lava ai 'e Vava'u lahí? 'Ikai ke lava ai 'e Ha'apai?

Sea, ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e tokanga. Ko e fu'u vaka tokoni ko eni, s s uni lelei p ia 'i he Pule'anga, 'e manava lelei 'a Ha'apai ia. Kapau 'e lava mo e totongi 'o e loló, toki hanga 'e he Potung ue Mo'ui mo e Potung ue Akó 'o 'oatu ha fanga ki'i tokoni 'i he fetu'utaki, 'e lava ai ki Ha'apai Veu ai 'a Ha'apai Veu hang ko 'enau Fika 1 'i he *show* 'i he ta'u ni Sea.

Ko u poupuu atu ki he me'a 'a e Fakafofonga. 'Oku 'i ai 'a e ki'i lea 'oku ou fanongo ma'u p 'i he folau 'a e vaka tahi. Ko e 'ave 'a e utá ki he Uafu. Ko e 'Otumu'omu'á, 'otu motu 'o e motu'a ni. 'Oku tau 'a e vaka ia 'i loto tahi 'oku 'ikai ko ha uafu ia, pea ui ki 'uta ke nau mai 'o 'oatu 'enau uta. Ko e ki'i me'a 'e taha ke fakatokanga'i Sea. Ko e 'uhinga 'eku totongi ha vaka ke tau ki he Uafu he 'oku totongi 'ene tau ki he Uafu. Tatau p mo e vakapuna na'e me'a ai 'a e Fika 16. Ko 'ene t p ha vakapuna kuo pau ke totongi. Ka ko u kole atu ki he Pule'anga ke ki'i fakatokanga'i ange ia mo fakatonutonu, ke fai mu'a 'a e *service* ke a'u pea si'i mai 'a e kau *customer* pea nau fiem lie. Ke 'oua 'e si'i t ha taha 'i he loto tahi, he 'oku 'ikai ko ha uafu e loto tahi. Ko 'ene tau p vaká, 'osi totongi kakato 'a e utá heni, ke 'ave ki 'uta ki he uafú. 'Oku peh 'a e fakatokanga 'a e motu'a ni, ka 'oku 'ikai keu fakafepaki, kae tuku atu p ki he Pule'anga, lahi 'a e ngafa 'o e Pule'anga 'e lava p 'e he fanga ki'i teke pate holo ko ení mo e ' ng ue mo Tu'apule'angá ke si'i lava ai 'o fiemalie 'a e 'otu motu 'o Ha'apai he ko e kau Tonga p kinautolu pea ko e Tonga p kitautolu. Hang ko e lau 'a e Konisit tone, Tau taha kotoa p 'i he 'Otua mo e Pule'anga mo e Tu'i mo e Pal mia mo e Pule'anga mo e Fonua, 'oku tau 'ofa ai. Ko ia Sea, 'a e ki'i fakahoha'a. M 1 'aupito, m 1 .

'Eiki Sea: Fakafofonga Fika 13. Ko e me'a pe 'oku fai 'a e ki'i tokanga ki ai na'e 'ohake p . Ko 'Ene 'Afió ko e Pule ia 'o e fonuá, pea ko e Pal mia

Taimi: 1040-1045

‘Eiki Sea : ... ko e pule ia ‘a e Pule’angá. Hou’eiki mo e Kakai, mou fili homou kau Fakafofonga ki Fale Alea, pea toki fili mei ai ‘a e Pal mia mo kinautolu ki he *Executive*. Ko e me’a ko ena ki he *MOI*, ‘oku ou tui p mahalo p ne ke me’a atu ki he Minisit ha’ana e Potung ue. He ‘oku ou tui mahalo ko e ngaahi me’a mahu’inga, ‘a e ngaahi me’a ko ena ‘oku ke fakahoko mai, ‘a e si’i ki’i leka ko ena, pe ko e finemotu’a na’e t ki tahi, pe ko e mate, pe kuo fai ha ng ue ‘a e Pule’angá ki he ngaahi me’a ko ení. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a ia ke tau tuku noa e ngaahi me’a peh , he koe’uhí ‘e ‘alu p ‘o hokohoko, pea kapau ‘oku ‘ikai ke fai ha tokanga ki ai, ‘e kei hokohoko p . Ka ‘oku mahu’inga ‘a e mo’uí, pea ‘oku tonu, ‘oku ‘i ai e fatongia ‘o e Pule’angá, mo kinautolu ko eni ‘oku ‘i ai e ngaahi Potung ue ko ení, ko homou fatongia ke fakahoko ha me’a ki ai.

Pea ko ia ‘oku fakam l ki he Fakafofonga, he lava mai e. Pea ‘oku ou tui p ‘oku fanongo mai p kinautolu ki he mamahi ‘oku hokó. Ka ‘oku ou tui, fai p homou fatongiá, ‘oku ‘ikai ko ha ngaahi me’a ko ení, ke peh ko e ‘o kemipeini. Ka ‘oku fai p homou fatongiá, pea ‘oku ‘i ai e fakam l lahi kia kimoutolu, kae tuku mu’a ki he 16.

‘Akosita Lavulavu : Tapu mo e Feitu’u na, ‘Eiki Sea. Fakatapu heni ki he ‘Eiki Pal mia, mo e Hou’eiki Kapinetí. Fakatapu heni ki he Hou’eiki N pelé, peh foki ‘eku fakatapu ki he Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí. ‘Eiki Sea, m l mu’a ho’o laum lie lelei ki he pongipongi ni. ‘Oku ou kole fakamolemole atu p , ‘Eiki Sea, he’eku tu’u ‘o fakahoha’a atú, ‘i he pongipongi ni, Sea. Ka ko e ‘uhinga p ‘eku fakahoha’á, Sea, ko ‘eku poupu ki he Fakafofonga Ha’apai 13, ‘i he’eku ta’efiem lie ki he ‘initaviu ko eni ‘i he leti ‘aneuhú, pea peh p ki he’emaufakataha ko eni ‘aneafi, Sea. Na’e si’isi’i e taimi ko na’a mau fakataha aí, ka na’e ‘ikai p ke u ongo’i ‘e au ia ‘oku ou fiem lie ki he fakatahá, pea mo e ngaahi *outcome*, pe ko e ola ‘a e fakataha ko ení.

‘Oku mahino heni ia, Sea, ko e taimi ko ‘oku te folau ai ‘i he vakapuná, ‘oku te to’o ‘ete kato to’oto’o, kilo ‘e 7 nai, pea mo ‘ete katoleta, ko ‘ete ki’i *luggage*, pe ko ‘ete uta ke te folau mo ia. Ko e vaka tahí, Sea, kato kilo e 15 ‘a eni ko ‘oku te to’oto’ó. ‘Ikai ke to e ‘i ai ha me’a ia ko e katoleta pe ko e h . Kapau ‘oku ke fie ‘ave ha’o katoleta, kuo pau ke totongi ia. Pea ‘oku toki mahino e me’a ko ia kiate au ‘aneafi, Sea, pea ‘oku ‘ikai ke u tui au ia ki ai, pea ‘oku ‘ikai ke u poupu ki ai.

Ko e me’a ko eni ko ki he peh ko ko e kemipeini, kuo ‘osi mahino mai p ‘i he fakamalanga mai ‘a Ha’apai 13, Sea. Ko e me’a p ‘oku ou tokanga ki aí. Sea, ke mahino ki he ni’ihi ko ení. Ko ‘ete hoko ko ko e Fakafofonga Fale Aleá, ko e Fakafofonga e Kakaí, pea ko e ngaahi me’a ko eni ko ‘oku tokanga ki ai e kakaí, ‘oku ‘omai ia ki he Fale ko ení, Sea. ‘Oku ‘ikai ke to e fiema’u ia ke mau toe kimautolu ‘o lele takai holo ‘o kumi e *CEO*, mo e h fua. ‘Osi ‘alu e kakaí ia ‘o fai e fo’i fatongia ko iá. Nau ki he *CEO*, pe ko e kau ng ue ko ení ko he Potung ue ko ení, pe ko e kautaha ko ení, ‘o l unga kia kinautolu. Pea ko ‘enau fiu eni hono tali, ke ‘omai ange ha tali fakafiem lie, ‘oku nau mai ai kia kimautolu, Kau Fakafofonga, pea ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘omai ai ki Fale ni, Sea, ke fai ha ng ue ki ai.

Sea, ‘i he fo’i ‘isiu ko eni ‘i he’eku ‘A’ahi Faka-Fale Aleá, te u toki lave p ki ai ‘i he’eku malanga ko eni ko he’eku ‘a’ahí. Ko e kau e ‘ siu ko ení, he ‘ siu mahu’inga ‘aupito ‘aupito, he’eku ‘alu ko eni ko mei he ‘api ki he ‘api, ‘o ‘a’ahi ko eni ko ki he k ingá, ‘enau ‘ohake e fo’i ‘ siu ko eni ‘i he vaka tahí, pea peh ki he ngaahi utá. Pea ‘ikai ko ia p , Sea, ka na’e ‘i ai e ni’ihi toko lahi ia, na’a nau fetu’utaki mai ‘i he uike kuo ‘osí, a’u mai p eni ki he pongipongi M nité. Ko e ki’i motu’a ia mei he v henga kehe ia, ‘oku ‘ikai ke ‘i he v henga 16 ia, Sea, ka ko e motu’a p ‘i he v henga ‘i Vava’u p , mei he v henga Vava’u 15, ko hono hingoá, ko Sione Sikalu. ‘Ene si’i fakahoha’asi au, Sea, ke ‘omai e ‘ siu ko ení, he ‘oku nau t langa lahi ki ai ‘i Vava’ú. Ko e ‘ siu ko ení, Sea, ko e ‘ siu mahu’inga, pea ko e ‘ siu faka -national, pea

ko e 'uhinga ia, Sea, na'a ku lele mai ai 'i he M nité, 'o 'ohake e ' siu ko ení, he 'oku uesia ai 'a e k ingá, Sea. 'Oku 'ikai ko e v henga p 'o e finemotu'a ni, k toa 'a Vava'u pea peh ki he 'otu motú, Sea. 'Oku ou kole atu, Sea, ko e ' siu ia 'oku mou mea'i kotoa p , Sea. 'Oku ou kole atu, Sea, ke mou fai mu'a ha, ke tau

<006>

Taimi: 1045-1050

'Akosita Lavulavu: ...Fai mu'a ha ng ue ki he me'a ko eni kae tuku hono t langa'i 'osi tonu ke 'i ai ha ngaahi me'a ia ke tau fakakaukau ai he ngaahi 'aho atu ko eni ke solova'aki 'a e ngaahi palopalema ko eni. Pea 'oku ou fokotu'u atu Sea ke k taki mu'a Sea 'ai fokotu'u ha K miti Fili ke fai ha ng ue ki he fo'i 'isi ko eni pea peh ki he 'isi ko eni ko he vakapuna he kapau ko e 'atunga eni ia Sea te tau vakapuna p mo vakatahi mei he kamata e Fale Alea a'u mai eni ki he 'osi te tau kei vakapuna p mo vakatahi, pea ko e anga ia 'eku fokotu'u atu Sea pea 'oku ou pou pou lahi 'aupito ki he Fakafofonga Ha'apai 13, pea mo e Hou'eiki N pele Sea 'oku ou tui p ko e Hou'eiki N pele mei Vava'u Sea 'alu e k inga 'o hanu kia nautolu he 'isi tatau p , pea kapau 'oku hanu mai e kakai Sea 'oku 'i ai e 'uhinga ke fai ha ng ue ki ai m l Sea

'Eiki Sea: 'Eiki Pal mia, me'a mai

Fehu'ia pe na'e lava ke veteki palopalema he vaka he fakataha ne fakahoko mo e *FISA*

'Eiki Pal mia: K taki p hoko atu p koe, ko e 'ai p ke u ki'i fehu'i atu, ki he motu'a ni na'e 'uhinga e fakataha 'aneafi pea mo e kautaha he nau sio mai ki he me'a ko eni 'oku mou l unga ai, ko e h 'a e tali 'a e kautaha ki he me'a ko eni, kapau na'e fai ha fakataha ko e h 'enau tali fekau'aki tonu mo e fo'i me'a ko ena 'oku ke tokanga ki ai?

'Eiki Sea: Ko ia 'oku ou tui p na'a mou me'a p ki he me'a 'a e 'Eiki Minisit Le'ole'o 'a e *Public Enterprise* 'a e Minisit Mo'ui na'e 'osi fakahoko atu p kia kimoutolu 'a e fakataha na'e fakahoko 'aneafi, 'a ia 'oku mahino p na'e peh na'e lava p ke solova, k koe'uh ko e ngaahi me'a ko eni 'oku 'ohake 'e he kau Fakafofonga na'e 'ikai ke solova ia, ki'i t kehekehe p , kae tuku mu'a ke me'a mai 'a e 'Eiki N pele Fika 1 'o Tongatapu.

Lord Vaea: Kole ke u h fanga atu he malumalu e Fale Alea 'Eiki Sea 'oku ou fakam l atu ki he 'Eiki Minisit Mo'ui he'ene ui e fakataha ko ia 'aneafi 'Eiki Sea 'o kakato ai 'a e Hou'eiki kae 'uma' 'a e kau Fakafofonga kae peh foki ki he m mipa ko ia 'o e *FISA*.

Fokotu'u ke tokoni'i Pule'anga 'a e *FISA*

'Eiki Sea ko 'eku lave'i ko ki ai, ki he feme'a'aki fekau'aki pea mo e *MV* 'Otuanga'ofa pea mo e tu'unga ko ko 'oku fiema'u ko ia ko he k inga ko pea mei Vava'u mo Ha'apai kae 'uma' foki 'a Niua, na'e mahino mai ai 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e t nounou, pea ko e fokotu'u atu p mei he motu'a ni ke *subsidize* he Pule'anga 'a e t nounou ko ia, 'aki e 'uhinga ko eni Sea, 'oku 'i ai e tupu 'a e vaka na'e lele fakataimi 'oku ui ko e *MV Pussycat*. Na'e lele mei heni ki Vava'u pea foki, pea na'e lele 'a e ...

'Eiki Minisit Mo'ui: Sea ki'i fakatonutonu atu p ko e *Maggie Cat* e hingoa e vaka

fakamolemole Sea

'Eiki Sea: Ko u peh na ko ha vaka mei ...

Lord Vaea: Ta ko ko e hingoa ia, pea 'oku h 'i he fakamatala 'Eiki Sea 'a e me'a ko eni na'e 'i ai e tupu 'a e vaka ni, pea 'i he'ene peh 'i he fakamatala ko ia ko 'a e Fakafofonga 'o Ha'apai kae 'uma' 'a Vava'u 'oku nau faingata'a'ia he MV 'Otuanga 'Ofa ko hono 'uhinga he 'oku mamafa kae tupu 'a e vaka ia ko 'oku si'isi'i ke nau ng ue'aki, 'a ia ko e vaka ia ko ia 'oku meimei ng ue'aki ia he takimamata mo e kau folau ko mei Tongatapu tuli fakataha p ko ki Vava'u pea mo Ha'apai pea foki mai, pea tupu 'a e vaka ia ko ia kae faiangata'a'ia 'a e k inga ko eni 'o Vava'u pea mo Ha'apai 'i he totongi ko eni 'o e MV 'Otuanga 'Ofa. 'Eiki Sea 'oku ou poupu atu ki he ngaahi malanga ko eni 'oku 'omai mei he k inga Fakafofonga ko eni mei Tokelau, *subsidize* he Pule'anga hanga he Pule'anga to'o ha pa'anga mei he'enu vouti ko eni 628 miliona, to'o 'o fakalelei'i'aki eni ke lava ke fua'aki e kanongat maki ko eni. Sea ko hono 'uhinga ko ko eni 'oku faiangata'a'ia ai 'a Ha'apai kae 'uma' foki 'a Vava'u he 'oku 'ikai ke nau to e lava 'o totongi 'enu uhila pea mo 'enu vai kae peh ki honau hala, fatongia ia 'o e Pule'anga, to'o ha pa'anga, fakalahi'aki kae 'oleva kuo nau lava 'o totongi pea toki tukuange. Ko e fatongia ia 'o e Pule'anga pea 'oku totonu mo tuha mo taau ke fai 'a e me'a ko ia ki he vaka tahi p Sea tukuange p vakapuna to e ki'i tolona atu he 'oku te'eki ke 'omai 'ene laiseni kae 'oanga 'a e pa'anga he taimi ni 'oku te'eki ai ke fofoa 'a e *budget* fo'ou ke lava ke fakalelei'aki 'a e ngaahi fiema'u ko eni 'a Vava'u pea mo Ha'apai m l Sea...

<007>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Sea : M l .

Lord Tu'ilakepa : 'Eiki Sea ..

Fokotu'u 'ave FISA ke fakalele 'e Ha'apai mo Vava'u

Veivosa Taka : Tapu pea mo e 'Eiki Seá, tapu pea mo e Hou'eiki 'o e Fale ni. 'Eiki Sea, ko e me'a ne si'i me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Pal miá, na'e lava p 'o fakahoko e fakataha. Pea ko 'enu fokotu'u maí, 'a e mamafa ko ko 'a 'enu ngaahi fakamole. Na'e 'ikai ke 'i ai ha fu'u talanoa, tu'uma'u p 'a e utá ia. Ko e 'uhinga ia, ka na'e 'i he motu'a ni na'e 'ikai ke 'i ai ha fakafiem lie. Ko e toe hoha'á, mahino p na'e 'ikai ke fakafiem lie 'enu talanoá, 'a e to e me'a atu ko 'a e CEO 'o lea mai ko he mei he Leti . Ko e 'uhinga ia ko 'oku ou. ko e me'a ia ko 'oku ou fokotu'u atu 'e au Sea ke tau nounou. He 'ikai lava 'e he ki'i ni'ihi ia ko eni ia ko na'a mau fakatahá 'o fai tu'utu'uni. 'Oku mahino mai ki he motu'a ni ia ko e 'Eiki Pal miá, pea mo e Poate Tal kita, ko e me'a ia te nau tu'utu'uni, ka 'oku ou fokotu'u atu Sea 'eku fokotu'u, Ko 'eku fokotu'ú, 'omi 'a e vaká ia ke fakalele 'e Ha'apai mo Vava'u. 'Ave 'a e totongi ia ki he fakafuofua koloá ke nau fai 'e nautolu 'a e me'a ko iá, kae lava ke solova 'a e palopalema ko eni. Poupu atu ki he me'a ko ena na'e 'omai 'e he 'Eiki N pele Fika l 'o Tongatapu. M l Sea.

'Eiki Sea : 'Eiki N pele Vava'u

Lord Tu'ilakepa : Tapu p pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, fakatapu atu ki he 'Eiki Pal miá kae 'uma' 'a e Hou'eiki Kapineti, Hou'eiki 'o e Fonuá kae 'uma' 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakaí, kae 'uma' 'a e kau ng ue. 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ha taha he pongipongi ni 'e ta'efanongo ki he faingat 'ia, pea mo e me'a ko eni 'oku 'ohake 'e he kau Fakafofongá, kae 'uma' 'a e T pile ko eni. Mo'oni p 'a e fakatahá Sea. 'Eiki Sea, 'oku ou tu'u hake au ia, 'aneafi, ko u lelelele atu 'alu ki 'apí 'oku ou fanongo ki he tipeiti ko ia he leti . Na'e 'i ai 'a e lea 'a e ki'i finemotu'a tapu ange p mo e fine'eikí, ko 'ene lea na'e pehe ni: Ko e ki'i fine'eiki mei 'Eua. Peh lea 'e he fine'eiki. 'E Vava'u Lahi, "ko e lau mai ho'omou Vava'u Lahi he na'e 'i ai hamou vaka? Ko e lau mai ho'omou Ha'apai, he 'oku 'i ai hamou vaka?" Fakahela, ko ho'omou me'a hake 'o fakamatala mai ho'omou lelei, ko e vaeua 'o e tokolahi 'o .. Peh lea 'e he fine'eiki. "Ko e tokolahi 'o 'Euá, 'oku 'ikai ke ne ma'u 'e ia ha vaeua 'o Vava'u. Tokolahi 'o 'Euá, ofiofi p ki Ha'apai. 'Oku 'i ai hamou vaka? Mou 'o 'ai hamou vaka ke mou fiem lie. 'Eiki Sea, 'oku ou 'oatu 'a e fakakaukau ko ení he 'oku mo'oni 'a e fine'eiki. Talu 'a e h mai 'a Sunia Fili, na'e fai hono ki'i tauvavalo 'o S nia Fili 'i he Fale ni, 'i hono fatu 'o e fakakaukau, 'o a'u ki ha tu'unga 'o lele'i 'o a'u 'e he Minisit 'o e 'aho ko eni 'o 'omai. Ko e vaka eni 'e 2 'a 'Eua. Hou'eiki, mou me'a ange ki h , ..

Veivosa Taka : 'Eiki Sea k taki fakatonutonu atu Sea.

Lord Tu'ilakepa : 'Ikai ke u fakatonutonu, ko e taimi na'a ke me'a aí, hala ke u fakatonutonu ho'o me'a.

'Eiki Sea : Me'a mai.

Veivosa Taka : Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Ko 'eku fakatonutonú ko 'ene peh 'oku 'ikai ke 'i ai ha vaka 'o Ha'apai. Na'e 'i ai 'a e ongo m tu'a 'o Ha'apai ko 'Uliti pea mo T f . Na'a na lele hona vaká ki 'Eua, lele ki Ha'apai, lele ki Niua.

Lord Tu'ilakepa : Fu'u me'a fuoloa ia Sea.

Veivosa Taka : M l .

Lord Tu'ilakepa : Fu'u me'a ia kuo 'osi fuoloa hono kofu foila'i h fanga he fakatapu 'o tanu 'ikai ke to e 'i ai ha me'a peh ia. 'Oua te tau to e fakafana. Ke me'a ki he 'Eiki Sea, ko mautolu mau toko 3, pea 'oku 'i ai 'emau pa'anga fakavahefonua ko e 6 kilu. Ko Ha'apai, ko e 4 kilu. Ko Tonga 'eiki, miliona. H 'a e me'a 'oku 'ikai ke tau lava ai 'o fai ha ng ue, kae tukuange si'i Pule'angá ke nau tau'at ina . Ko ena na'e lava p 'e 'Eua 'o to'o 'enau pa'anga fakav hengá 'o 'ave 'o kumi'aki 'a e 'Onemató 'Eiki Sea, pea toki t t naki lea 'a e ivi 'o e kakai 'o e fonuá ki ai 'Eiki Sea. Pea 'oku nau fiem lie. Ko e ki'i me'alele 'oku te fononga mo ia ki 'Eua, tangata'i fonua 'Euá, tola 'e 100, 'a 'ene me'alele. 'A ia 'oku 100 atu 100 mai. Fiefia p nautolu. Mahalo ko nautolu ia mahalo 'oku 50, fiefia p 'a 'Eua ia. Ka ko 'eku 'oatu p 'Eiki Sea koe'uhi, 'ikai ke lava 'o solova 'a e palopalema ko ení, koe'uhi, he 'oku ongo'i 'e he tangata'i fonua mo e fefine'i fonua mei tahi, ko honau hala fonongá ia. Mate kimautolu he fie puna vakapuna, mamafa, peh lea 'e he kakaí tapu ange mo nautolu ...

<008>

Taimi: 1055-1100

Lord Tu'ilakepa: sai ange e folau he vaka tahi, ki'i ofiofi ange p 'a e totongi ko ia 'Eiki Sea. Ko eni 'oku mau to e fakatangitangi atu ke to e tukuhifo e totongi 'Eiki Sea. 'Eiki Sea 'oku ou 'oatu p e fakakaukau ki he Fale ni na 'oku 'i ai ha to e tu'unga kapau 'oku peh na'a malava ha vahefonua 'o fakalele 'a e vaka ko 'eni. Pea 'oku ou tui 'oku totonu ke 'oange ka nautolu ke nau fakalele e vaka ko ia 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, 'oku mo'oni 'aupito e me'a ko 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga. Na'e kau ia he fuofua taimi na'e 'ai ke 'omai ai 'a e vaka ko eni ki Tonga ni na'e fakafepaki'i lahi 'aupito 'aupito 'e he ni'ihii he kautaha vaka 'e taha koe'uh ko e pisinisi 'a e Pule'anga 'Eiki Sea. Ka na'e 'ikai ke tuku ai 'a e alea 'a e Pule'anga tu'unga ke 'omai ha vaka ke fai ha s vesi ma'ae kakai 'o e fonua ni 'Eiki Sea. Kuo 'osi fiem lie e fonua ni ia 'Eiki Sea. Ko e me'a p 'oku fai ki ai e hoha'a ia 'Eiki Sea na'a ku ma'u na'e pa'anga 'e 99, Minisit fakatonutonu mai 'a e totongi 'aneafi 'a e 'Otuanga'ofa, 'a Vava'u. Holo hifo eni 'o pa'anga 'e 89 'Eiki Sea. Ko e me'a ko 'oku fai e tokanga ki ai ko e uta 'Eiki Sea pea kapau 'e to e 'i ai ha ki'i holo mei he totongi 'Eiki Minisit 'e to e kau ia he fakafiefia 'aupito ki tahi kotoa. Ko e me'a p 'oku ongo taha ko Niua. Faka'ofa taha 'a Niua. Uangeau ki Niua. Pea toki tahataha e taimi 'oku t taitaha ai 'a e folau e vaka ko eni ki Niua pea kuo pau p he 'ikai ke to e fili e k inga Niua ia ke nau to e folau mai ha vaka kuo pau ke nau folau mai p he vaka ko eni. 'Oku 'i ai honau vaka 'Eiki Sea ka 'oku tau kei fakatatali ko eni p 'e tau fakak mai 'a e vaka f tolu ko eni. Pasese ia 'oku toko 12 'ap p 'oku toko ono. Pea ko e folau 'Eiki Sea 'oku folau 'aki p e matangi pea kapau 'e 'alu atu 'o 'ikai ke 'i ai ha matangi, (*Tapu p mo e k inga Niua*) ko 'enau t t p 'i tahi 'o toki tali ke 'i ai ha matangi ke ne teke'i e vaka ko eni ki he feitu'u 'oku nau fononga 'i ai 'Eiki Sea.

'Eiki Minisit Polisi: Sea ki'i fakatonutonu p . Ko e vaka 'oku f ua, ka 'oku 'ikai ke f tolu Sea.

Lord Tu'ilakepa: Sea, mo to e me'a fakalelei hifo ki he vaka. Taimi ko na'e fai hono 'enisia'i e ki'i vaka f ua ko e tu'utu'uni ko na'e 'ai 'e he s tia, 'unuaki'i ki he tolu kae to e sai ange ke 'oua na'a mafuli vave e vaka. 'Oku tolu Sea 'oku 'ikai ke ua. Ka 'oku tau faka'amu ke fai mo a'u mai e vaka Niua ke solova e palopalema 'o Niua.

'Eiki Pal mia: Telia p na'a peh 'oku tau hanga 'o tukuhifo e vaka ko 'eni. Ko e vaka p ia 'oku f ua. Pea ko e taha 'oku 'i ai mo hono ki'i m sini 'oku 'ikai ke l 'ata'at .

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea.

'Eiki Pal mia: 'Ai p ke kakato e ...

Lord Tu'ilakepa: Na'a ku talanoa au mo *Steven* 'Eiki Sea ki he vaka ko 'eni. Pea na'e ma'u hoku faingam lie, 'oku mea'i p he 'Eiki N pele ko eni mei 'Eua.

'Eiki Sea: 'Eiki N pele, tau ki'i m l l ai.

(*Pea na'e ki'i m l l ai*)

<009>

Taimi: 1120-1125

S tini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (*Lord Tu’ivakan*)

‘Eiki Sea: Hou’eiki m l ‘aupito e f me’a’aki ‘oku fai. Ko u kole atu p mu’a ke tau liliu ‘o K miti Kakato kae hoko atu ‘a e ngaahi fakamatala fakata’u ‘o e ngaahi potung ue. Kau to e kole p ki he K miti ko eni na’e Pa’anga ke k taki p mu’a ke nau sio ki he me’a ko ena na’e tukuhifo ‘aneafi fekau’aki pea mo e L pooti ko eni ‘a e ‘Atita koe’uhí ke mou toki ‘alu fakam hino p ‘aho ka tau liliu ‘o K miti Kakato.

(Na’e liliu ‘o **K miti Kakato**.)

Sea K miti Kakato: Tapu mo e ‘Eiki Pal mia ‘o Tonga fakatapu atu ki he Hou’eiki Minisit ‘o e Kapineti peh foki ki he Hou’eiki N pele ‘o ‘Ene ‘Afi fonua fakatapu mavahe ki he kau Fakafofonga ‘a e Kakai. Hou’eiki m l mu’a homou kei fakalaum lie lelei ki he pongipongi ni hoko atu ‘etau taha ‘etau ngaahi fatongia. Ki mu’a ia ‘oku ou ki’i fie ‘oatu p ha ki’i me’atokoni faka’aho ke tau ki’i, mou me’a mai ki ai. “Pea ko e me’a na’e fakalahi ai fakalahi ange ai ‘enau fiefia ko ‘enau tui pea mo ‘enau ng ue ki he ‘Eiki. ‘Io pea ‘oku nau t puekina m lohi ‘i he ‘ilo mo’oni he ko e kau tangata fa’a fakakaukau lelei ‘akinautolu. Pea kuo nau fakatotolo faivelenga ‘i he ngaahi folofola koe’uhí ke nau ‘ilo’i ‘a e folofola ‘a e ‘Otua.”

Hou’eiki ko e ngafa ng ue ia ‘akimoutolu ko hono kumi ha ngaahi lelei ke ‘inasi ai hotau kainga ka mou me’a mai mu’a ki he ‘etau ‘asenita f poini taha Fakamatala Potung ue Fakamatala ‘Ea Ma’u’anga Ivi Ma’u’anga Fakamatala ke mou me’a mai ki ai ka tau toki hokohoko atu ai p . Me’a mai ‘Eiki Minisit ‘o e ngaahi potung ue ko eni kae peh foki ko e Tokoni Pal mia ia.

Fakamatala fakata’u e Potung ue MEIDECC

‘Eiki Tokoni Pal mia: M l ‘aupito ‘e Sea e ma’u faingam lie. Tapu mo e Feitu’u na pea tapu mo e Hou’eiki M mipa ‘o e K miti Kakato. Ko e ki’i fakamatala fakata’u ena ‘a e potung ue ‘oku tokanga’i he motu’a ni ‘i he 2016 ka u feinga p ke *current* mai p ki he lele mai ko eni ‘etau fakahoko fatongia.

‘I hena Hou’eiki M mipa ‘oku ‘i ai ai ‘a e ngaahi potung ue kehekehe ko ena hang ko e tala matangi ma’u’anga ivi ma’u fakamatala ko e me’a ko eni ki he af mo e ngaahi fakat maki fakaen tula ‘ takai f liuliuaki e ‘ea pea mo e fetu’utaki. ‘Oku fai e fakamatala he ngaahi kupu kehekehe ko ena e ngaahi va’a ko ena fekau’aki pea mo ha ngaahi f ’unu’aki ‘a e kau ng ue pea mo e ngaahi *promotions* kau ai p pea mo e kinautolu ‘oku lau ‘aho pea ‘oku ‘asi hake ai p hena mo e ngaahi *workshop* mo e ngaahi ako. Na’e kau atu ki ai ‘a e ngaahi potung ue ko ena ka ‘oku ‘i ai p mo e ngaahi fakamatala hena ki he ngaahi *project* ‘oku nau lolotonga fakahoko p kuo ‘osi p ‘oku nau hanga atu ki ai.

Ko e, Sea ‘oku kau he ngaahi me’a hena mahalo ‘e ‘aonga kia kinautolu ko eni e f nau, f nau ako pea mo kinautolu nau fa’a fai ‘a e ngaahi fekumi. ‘Oku lahi e ngaahi *information* hena mahalo ‘e ‘aonga hang ko e ngaahi fakamatala ko ena ki he *temperature* mo e ‘ me’a al me’a ko ena mei he tala matangi ‘oku *available* k toa atu ia ‘i he fakamatala ko ena mei he Va’a Tala Matangi.

Tatau p ki he *energy* 'oku 'i ai p mo e ngaahi talanoa ke hang ki he sikolasipi mo e ngaahi fakataha mo e ' al me'a peh ...

<002>

Taimi: 1125-1130

'Eiki Tokoni Pal mia : .. kau ai mo e ' *appointment*, ko e ngaahi talanoa ki he ngaahi *project* 'oku lolotonga fakahoko 'i he va'a ko ení. 'Oku tu'u tatau p heni, Sea, ki he toenga e ngaahi Potung ue ko eni 'oku 'i he *Ministry* ko ení, Sea, pea 'oku ou tui mahalo na'a 'aonga ange ke tuku atu ha faingam lie ki he Hou'eiki M mipá, kapau 'oku nau fiema'u fakama'ala'ala 'i ha konga, ko e ngaahi fakahoko fatongia 'o e ngaahi va'a ko eni 'a e motu'a ni, Sea, ko e 'uhingá kae toki fai hano tali atu. Kapau 'oku 'ikai, pea fokotu'u atu.

Sea K miti Kakato : M l , ko e me'á e 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki Tokoni Pal miá. Hou'eiki, mou me'a mai. Me'a mai, 'e N pele Fika l 'o Tongatapu.

Lord Vaea : Sea, 'oku ou 'oatu 'a e fakam l ki he Feitu'u na ho'o 'omai 'a e faingam lie, pea 'oku ou fakam l atu ki he Pal miá, kae'uma' e Tokoni Pal miá, fekau'aki pea mo e fakamatala fakata'u ko eni 'a e va'a ko eni 'oku ui fakanounou ko e *MEIDECC*.

Tokanga ki he uesia e 'ataakai he langa fakalakalaka 'i Popua

Ko e kaveinga 'oku ou tu'u hake 'akí, 'e Sea, ke fai ai 'eku fakamalanga fekau'aki pea mo e l pooti ko eni 'a e *MEIDECC*, 'oku makatu'unga ia 'i he tu'unga ko ia 'oku uesia ai 'a e ng ue 'a e Potung ue ko eni ko e *MEIDECC*. Uesia e takaí, pea mo e 'uhinga ko ia, ko e langa fakalakalaka. Pea 'oku 'i ai 'a e tokanga lahi ki heni, ko hono 'uhingá, ko e Popua *National Park*, pe ko e Pa'ake ko ia 'a Popuá, pea peh foki ki he tu'unga ng ue 'oku fai pea mei he ta'u kuo 'osí, 'o a'u mai fekau'aki pea mo e mala'e t pulu ko ia he Pa'ake Popuá.

'Oku fai 'a e fakahoha'a ko ení, 'e 'Eiki Sea, te u 'oatu ha ki'i puipuitu'a, pea tapu ange mo e Tokoni Pal miá. 'I he 2015, 'i he'ene l pooti ko ia 'oku 'ikai ke 'i heni. Na'e h ai e mahino 'a e tefito'i fatongia na'a nau 'amanaki ke nau ng ue ki he ' takaí, 'e Sea 'o t e fakamamafá 'i he taimi ko iá, 'i he v henga ko ia 'o e 'Eiki Minisit Mo'ui, kae peh foki ki he v henga ko ia, vahe lahi 'o Vava'u Lahí. Pea na'e h mai ai, na'e 'i ai 'a e mape na'e fai'aki 'a e ng ue 'i he 2015. 'Oku 'ikai ke 'i heni ia, Sea. 'Oku ou hanga p 'o 'oatu e ki'i puipuitu'a ko ení. Na'e a'u mai leva ki he fakamatala 'o e ta'u ko ení, 2016/17, 'oku kehe 'aupito ia, Sea, 'a e palani ng ue ko 'aneafí, mo e palani ng ue ko eni 'oku fakahokó. Ko hono 'uhinga ia 'oku t ai e fakamamafa. fekau'aki pea mo e fakamatala ko eni, pea 'oku ou loto, 'e Sea, ke u 'oatu p mu'a ha ngaahi peesi ke mou me'a ki ai, ki he 'uhinga 'oku fai ai 'a e t nounou 'i he tefito'i fatongia ko ia ko e *MEIDECC*, he ' takaí, kae 'uma' foki 'a e Laó.

Ko e 'uluakí 'oku ou hanga 'o to'ó, ko e, 'i he peesi ko ia ko ko fakapap langí, Sea, peesi 126.

Sea K miti Kakato : 'Ai mai p he faka-Tongá.

Lord Vaea : Ko hono faka-Tongá, ‘oku fa’ a taimi e ni’ihi, Sea, ‘oku faka-Tonga fakapap langi, ko e ‘amanaki mai p kinautolu ia he taimi ko iá, ke te to’o l ua p . Ko e ‘uhinga ko e ngaahi ‘ata ia ‘oku makatu’unga ai ‘eku fakamatala ko eni. Ke u ‘oatu ‘a e ki’i puipuitu’a ka mou me’a hifo pe ki he ki’i ‘ata ko eni ‘i he peesi 126. Ko e ‘ata ko ení, ‘oku h mai aí, ko e Fanga’uta *Lagoon*, pea ‘oku ‘i ai e fakamatala ai, fekau’aki pea mo e ngaahi ng ue ‘a e Potung ue ko ení, kae tautautefito ki he peesi ko ia 128, ‘oku tuhu ki ai e toko taha e Memipá, ‘i Siulai ‘o e 2016, ki he fo’i kongá ko eni ‘oku fai ki ai e tokangá. Ko e la’it eni hono 2, mei ‘olungá. La’it ko , ‘oku 4 ‘a e la’it , pea ko e kolomu ko e tafa’aki to’ohemá, ‘oku ‘i ai ‘a e tangata ai ‘oku tuhu, ‘oku tuhu ki Popua. Ko e 128, ‘oku tuhu ai ki Popua, ko e ‘uhinga ko Nuku’alofa eni. Pea ‘oku ...

<003>

Taimi: 1130-1135

Lord Vaea : ... ‘oku h mai p , ko e hou’eiki fafiné, ‘oku nau tu’u he tafa’akí. ‘Oku ‘oatu ki aí, ko hono ‘uhingá, he kuo kamata ke mahino mai, ‘oku fai e ng ue ia pea mo hono fakatokanga’i e tafa’aki ko eni. ‘Oku ‘i ai pea mo e ngaahi ng ue ‘a e *community*, pea peh foki ki he ngaahi ‘a’ahi ki he v henga ko e Minisit Fonuá, ‘ou ‘i ai ‘a e ata ai ‘o e fefine mei tu’apule’anga, ko *Osnatt Rubani*, kae ‘uma’ foki ‘a e Pal mia M l l ‘o Nu’usilá, ‘oku ‘asi mo ia ‘i heni. Pea peh foki ki he’enau ‘a’ahi mai, afe mei Naulu, pea peh ki ‘Amelika, pea peh ki he ‘apiako ko ia ‘a e *USP*. Ko e ‘ takai eni ‘oku ‘omai ‘e he l pooti ko ení, ‘a Fanga’uta. ‘Oku kehekehe lahi ‘aupito ‘eni ia, ‘e, k taki p , ‘e Sea, pea mo e ngaahi me’a na’e hoko ‘oku makatu’unga ai ‘a ‘eku ‘ohake ‘a e fakakaukau ko ení.

Ko e ‘uluakí, ‘oku ‘asi ‘i he peesi 148, ‘i he fakapap langí p , k taki p . ‘Oku ou ‘ohake p ki ai, he ko e faka-Tongá he taimi ni ‘oku ki’i t nounou. Kau faka-Tonga’i atu p mu’a e ki’i fo’i me’a ko ení. ‘Uluakí, ‘i ‘olunga ‘i he peesi 148, ‘oku h ai, te u faka-Tonga’i atu p . Ko e l unga ‘omai mei he kakai ko ia ‘o Havelú, fekau’aki pea mo e tongo ‘o Havelú, ‘i he tu’utu’uni ‘a S misi Sika ke tutu’u. Ko e ‘uluakí ia. Pea ua leva ki ai ‘i laló, ‘oku h ai mo e fakamatala ko ení, peesi 148. Peh ai, Popua *National Park*. ‘I he kolomu to’omata’u, ‘oku ‘i ai ‘a e lea ko ení, ‘i he lea fakapap langí, ka te u liliu faka-Tonga atu p . Na’e ‘ikai ke loto a ‘Eti ke fai ‘a e fakataha ko eni na’e ‘amanaki ke fakahoko mei he ‘aho 24 ki he ‘aho 25, m hina 10 ‘o e 2016. Ke fai hano alea’i ‘o e foomu 1, pea mo e lea ko e *EIA*. Na’e ‘i ai e *e-mail* he ‘aho 25/10/2016, ‘o fai e kole kia ‘Eti mo Taniela, ke na ‘omai ha fakamatala fekau’aki mo e foomu 1, mo e palani ng ue. Ko e tu’unga eni ‘oku h mai ‘i he l pooti ko ení. Kuo ma’u ‘a e l unga he tu’unga ko eni ‘oku ‘i ai ‘a Fanga’utá.

Pea tau hoko atu leva mei ai, ‘e Sea, ‘i he peesi ko 151, ‘oku ‘asi ai. ‘Oku fai ‘a e ng ue ‘a e ‘ takai, fekau’aki mo e ng ue ki hono teuteu’i ko e *EIA*, pea mo e fetohi’aki fekau’aki pea mo e ‘Ofisi ‘o e Pal miá. Mou me’a mai ki he, ko e ngaahi fakamatala eni ‘a e kau ng ue ‘a e Tokoni Pal miá, ‘oku nau hanga ‘o ‘omai. ‘Oku ‘asi mai ‘i he 2016, ‘oku ‘i ai ‘enau tokanga mo ‘enau hoha’a, fekau’aki moe ng ue mei he ‘Ofisi Pal mia, pea ko e hingoa ko eni ‘oku ng ue mai’akí, ko ‘Eti. Ko e ofiofi taha p ‘eku ma’u ki he hingoa ‘Eti, ko e ‘Eti Mefi, ‘a ia ko e ngaahi kouti foki eni ‘oku ma’u he ‘Ofisi Pal mia, kae ‘ikai ke nau ng ue’aki ‘enautolu ia e hingoa kakató, ‘a e *Mr.* pe ko e *Mrs.*, ‘e ng ue’aki p e ‘Eti. ‘A ia ‘i he’eku ma’u teputepu ki aí, ‘Eti Mefi eni.

Ko e anga mahení foki, 'e Sea, 'a e ngaahi l pooti pehe ni, 'omai kakato e hingoá. Ka 'oku mahalo ko hono 'uhingá p eni ko e 'Ofisi 'o e Pal miá, 'oku ng ue'aki ai e fanga ki'i hingoa kouti p , 'Eti 1, 'Eti 2, 'Eti 3, 'Eti Mefi.

Ko e tefito'i fatongia foki 'a e Potung ue ko ení, 'oku peh mai 'i he peesi 1 'o e faka-Tongá. Ko e fe'unga mo e peesi 'e 207. 'Oku peh mai e v sone 'a e Potung ué. Ko ha Tonga 'oku tu'u mateuteu 'oku ne fiefia 'i he ngaahi ng ue 'oku ma'ama'a lelei, pea mo kaung totonú. Ko e v soné eni, Sea. Ko e 'uhinga foki 'o e fakalea ko ení ...

<006>

Taimi: 1135-1140

Lord Vaea: ... Ko e tu'u mateuteu ki hono tali 'a e matangi pea mo e tu'unga ko ia 'oku 'i ai 'a e ' taki ko ia 'o m m ni pea 'oku ou fiefia hono 'ohake 'e Sea ko e 'uhinga ko e fakafehoanaki 'o e ivi 'o e tangata ki he ivi ko ia 'o e natula ke fai'aki 'a e mateuteu, pea tau foki leva mei ai ki he peesi 'oku fai 'a e hoha'a lahi ki ai, 'oku h eni 'i he peesi 132 'o e faka-tonga pea hang ne u lave atu ki ai 'oku faka-tonga pea to e faka-p p langi 'oku h 'i he peesi ko eni ko faka-tonga 'i he *bullet point* 1,2,3,4 hono 5 'oku tu'u fakap p langi p 'a e 5 ia pea mo e 6 neongo ko e fakamatala fakata'u 'a e 'Eiki Minisit 'i he fakatonga eni, peesi 132 eni 'e Sea, pea 'oku h ai 'a e ngaahi pa'ake kuo tu'utu'uni 'e he k sete ke hoko ko ha feitu'u 'oku malu'i pea ko e ngaahi hingoa eni, 'Otu motu Lalo, 'oku kau ki ai 'a Taula kae 'uma' 'a L loli pea peh foki ki Fonualei pea mo e kongá 'i Leim tu'a pea 'asi mai ki ai 'a Vai'utukakau, Talau, Popua, Sia Heulupe *mount*. 'Oku 'i ai 'a e tu'utu'uni ki ai 'a e Kapineti fika 7.9.1 'oku 'i ai e ki'i fakatonutonu h Sea.

Sea K miti Kakato: Ko ia

Lord Vaea: Ko e fakatonutonu 'oku h ai ko Vai'utukakau toki fakatonutonu mai 'e he kau Fakafofonga 'o Vava'u 'oku 'asi heni ko Vai'utukakau 'oku tu'u 'i Ha'alaufuli, 'oku tonu eni p 'ikai? 'Ikai ke mou mea'i foki ia 'emoutolu na'a 'oku mea'i he 'Eiki Minisit Mo'ui p ko Vai'utukakau 'oku tu'u 'i Ha'alaufuli p 'ikai, f f 'a e Tokoni Pal mia, ko Vai'utukakau ia 'oku tu'u ia 'i Hihifo, ko Ha'alaufuli ia 'oku 'i Hahake ia. Sea tautea'i 'a e kau Fakafofonga Vava'u he 'oku 'ikai ke nau mea'i 'e kinautolu honau potu tahi mo honau fonua

Lord Tu'i' fitu: Sea ki'i tokoni p

Sea K miti Kakato: Ki'i tokoni mai 'Eiki N pele Fika 1 'o Vava'u

Lord Tu'i' fitu: Ko e vai ko eni hono hingoa motu'a ko e Vaituniloa, toki uku leva ha taha ki he ki'i fo'i vai ko he moana 'o 'utu mai ha ki'i me'i vai pea Vai'utukakau leva 'oku 'i Hihifo p k ko e Vaituniloa ko e Vai'utukakau ai p ia, ko ia p Sea m l

Sea K miti Kakato: M lie, m l N pele

Lord Vaea: 'A ia 'oku hala 'a e Ha'alaufuli pea to e hala mo e Vai'utukakau. Sea 'oku ou tokanga au ki he fo'i fakalea ko 'oku 'asi heni, ko e Kapineti na'e fai fika 7.9.1 fekau'aki pea mo

e Sia Heulupe ko ia 'i Popoua. 'Oku to e 'i ai pea mo e tu'utu'uni ia 'i he Koniv sio ko ia ko e UNCCD 'i he 'aho 25 'o Sepitema 1998, 'asi p eni he *bullet point* ko 'i 'olunga.

H leva ai 'a e palopalema ko eni ko 'oku hoko 'i he v fakahoko ng ue mo e ngaahi Pule'anga pea 'oku pehe ni e s tesi ko eni hono hoko, 'i he fo'i palakalafi ko eni 'oku fika ko e 2.66 'oku peh ai "tupu mei he makehe 'a e anga fakanatula mo e tu'unga 'o e ngaahi me'a mo'oni 'i he fanga ki'i fonua iiki 'oku tatau hotau ngaahi palopalema faka' takai 'i he Pasifiki ko ia ai 'oku makatu'unga 'a e mahu'inga e feng ue'aki v ofi 'a hotau ngaahi palopalema ni ke fakalalakaka hotau feitu'u ni," ko e *quote* 'oku 'omai 'e he 'Eiki Minisit kae 'uma' ki he potung ue, pea 'oku to e 'i ai pea mo e to e ki'i fakamatala kehe p te u 'oatu ke *highlight* atu ki he 'uhinga ko 'oku fai ai ko malanga 'Eiki Sea 'i he tu'unga ko eni 'oku to e h p eni 'i he peesi 144 'i he kongu ko ia 'o fekau'aki pea mo Fanga'uta mo e potutahi 'o Fanga'uta fakafuofua ki he *hectare* 'e 560 ke hoko ai 'a e ngaahi 'elia mapule'i makehe 'e he toutai pea mo e ngaahi kolo ko eni kau ai 'a Nukuleka ...

<007>

Taimi: 1140-1145

Lord Vaea : ... Nukuleka pea mo Nukunukumotu, kae 'uma' foki 'a e k lomu hokó, 'oku h ai 'a e tafa'aki ko ia 'o e vaot tongó, pea mo hono pule'i pea mo hono t .

Uesia e anga e nofo

'Oku to e 'i ai pea mo e uesia 'a e anga 'o e nofó, 'oku h ia he peesi 147, ko hono 'uhingá ko e ngaahi kemikale kehekehe 'oku 'oatu mei he nofo ko ia 'a e kakai. Te u 'oatu leva faka'osi ki he peesi ko ení peesi 149, mo e peesi 207 pea 'oku peheni 'a e fakalea ko eni: Fekau'aki kehekehe ki he ngaahi taumu'a ng ue faka-politikale 'i he ' lia 'o Fanga'uta 'i he tu'unga 'o e .. pea *highlight* leva 'a e fo'i kongu ko eni. Langa fakalalakaka pea mo e tu'unga ke malu'i. Pea 'oku ou hanga 'o fakatokanga'i ia 'e Sea, ko hono 'uhingá 'oku to e hoko atu 'a e ngaahi me'á ia he peesi 163, ki he 'ikai ke 'i ai ha foomu ko ia mei he Pule'angá, fekau'aki mo 'enau to e tohi. Pea 'oku h p ai 'i he fakalea ko ení 'i he peesi 163, Popua *National Park*, 'ikai he fakamatala pau, kuo fakah mei he Va'a ni, fekau'aki mo e ngaahi palani fakaangaanga ki he ngaahi ng ue ni, neongo 'oku lolotonga lele p 'a e ng ue. Ko e L pooti ko iá, ko hono sivi'i 'o e tu'unga fe'unga 'o e ' lia ni, 'oku te'eki ke ma'u mai. Neongo ne 'osi fai p 'a e ngaahi fakafetu'utaki ki he 'Ofisi Pal mia.

Tokanga 'omai l pooti MEIDECC 'uhinga ne 'ikai totonu ke fai ha langa fakalalakaka 'i Popua

'Eiki Sea, 'oku ou hanga 'o 'oatu ení ko e 'uhingá, he 'oku hanga 'e he L pooti ko eni 'a e 'Eiki Tokoni Pal miá 'o 'omai 'a e fo'i kaveinga ko ia, na'e 'ikai ke totonu ke fai ha langa ha mala'e p ko ha langa fakalalakaka 'i he ' lia ko eni, 'oku ui ko Popua. Pea 'oku h 'i he'ene L pootí, 'oku maumau'i mo uesia 'a e kongu lahi 'o e feitu'u ko ia ko Fanga'uta, 'i he tu'unga ko eni hono 'ikai 'oange 'a e foomu 'uluaki, p ko hono fakalea fakalukufuá ko e *EIA*. 'E 'ikai ke u to e hanga 'o faka'Tonga atu Sea, he na'e 'i ai 'a e faka-Tonga na'e fai atu ki mu'a, pea t nounou 'a e faka-Tonga ko iá fekau'aki mo e vaka. Ko ia te u tuku p he *EIA* ke mou toki me'a ki ai he *Index*.

Ko e 'uhinga ia 'oku fai ai 'a e malangá 'e Sea. Ko hono 'uhingá, neongo 'a e vofi 'a e me'a 'a e Pal miá mo e Tokoni Pal miá, ka 'oku 'ikai ke na lava ke fakahoko 'e he Tokoni Pal miá ki he Pal miá, 'a e ngue 'oku totonu ke fai. Ka 'oku h 'i he'ene L pooti ko ení, ko e ngue 'oku fai 'i Popuá 'oku 'i ai 'a e maumau lahi ai. Pea 'oku ou hanga 'o 'oatu p 'a e kongasi'i 'o e L pooti. 'Oku faka'ehi'ehi 'a e L pooti ko eni, na'a hoko ha v he t kehekehe 'a e tu'utu'uni 'a e Kapinetí pea mo e Laó mo e Potung ue. Pea 'oku ou peh ko e feitu'u totonu eni, ke fai hono 'ohake, Ke 'ohake heni ke me'a ki ai 'a e Hou'eiki 'o e K miti Kakató, pea fai ha feme'a'a'aki ki ai, ke 'oua 'e hoko.

Ko ko hono ' tungá 'e Sea 'oku ke me'a mai ki ai. Ko e hingoa ko ia ko e Vai'utukakau, 'oku 'ikai ke mea'i ia 'e he Fakafofonga ko mei Vava'u. Kuo tohi'i ia h ko Ha'alaufuli. Ko Ha'alaufuli ia hang kiate au he'eku lave'i atu ki aí, ko e Kolo F hiná ia, 'oku 'ikai ko Vai'utukakau. Ko Vai'utukakau ia ko e feitu'u kehe ia. Pea 'oku ou lave atu ko ia ki aí, ko e 'uhingá ko e taha ia 'o e ngaahi tokanga lahi 'oku 'omai 'e he fakamatala ko ení 'a e ' takai ke mea'i 'e he Fale ni 'a e fonuá, kae 'uma' foki 'a hono tukufakaholo. Ko e kongala hi ia 'o e ngue ko eni 'oku ne 'omai. 'Oku ou nofo au 'oku ou manumanumelie'ia 'e au Sea, 'i he fu'u tohi he'ene matolú, pea 'oku 'ikai ke ngata ai, ko e ngaahi ' 'atá. 'Oku 'i ai 'a e ki'i 'ata heni 'e Sea, te u hanga 'o 'oatu ke mou me'a ki ai, pea te u fakatonutonu ai p 'e au 'a e ki'i 'ata ko ia ...

<008>

Taimi: 1145-1150

Lord Vaea: Ko e ki'i 'ata 'oku h 'i he fakamatala fakata'u 'a e 'Eiki Minisit , 'asi ia he peesi, 'i he peesi 99, faka-Tonga. Ko e ki'i 'ata 'oku h mai ai 'a e ki'i 'ata 'oku peh mai 'e he ki'i 'ata, he ki'i, ko e, ko e 'Eiki Pal mia, Tokoni Pal mia pea mo e Fakafofonga ko 'o Siaina pea 'oku h he ki'i fo'i 'ata 'a e fakalea ko eni. Ko e Fakafofonga Niua, Fe'ao Vakati . Siulai 15, 2016. 'E Sea, na'e kei Minisit p 'a e Fakafofonga he taimi ko eni. Ko e h hono 'uhinga kuo ui mavahe ai ia 'i he la'i 'ata ko 'eni? Ko e hingoa totonu, ko e *Honorable, Hon. Fe'ao Vakati , Minister of Internal Affairs*. 'I he fo'i taimi ko ia ko 'eku ki'i fakatonutonu ia. Ko 'eku 'uhinga atu ko ki ai 'oku hang kiate au he fo'i la'i t ko eni 'oku ne 'omai 'e ia 'a e tu'unga kehe ko e Fakafofonga eni, na'e toki Fakafofonga mai p 'i he ta'u ni. Ko e ta'u kuo 'osi eni ia, Siulai 15, 2016. 'A ia ko 'eku lave atu ko ki ai Sea ko e me'a mahu'inga 'aupito manatu'i ko e kaha'u 'e to'o eni he kakai pea te nau refer ki ai ko e totonu eni. Pea 'oku ou hanga 'o 'oatu ki ai ko hono 'uhinga ke mou me'a ki ai, tuku p ia kapau kuo 'osi hono taimi 'o'ona ia. Tuku p mu'a ai hono, hono lakanga, 'oange ki ai pea mo e totonu ko ia 'a hono fatongia pea mo e langilangi na'e 'i ai. Ka 'oku ou tokanga atu ki ai Sea ko hono 'uhinga 'i he taimi ko ko 'oku hoko ai 'a e fo'i fakamatala ko 'eni 'oku 'ikai to e veiveiua 'a e fakamatala ia ko eni mo e ngaahi fakamatala 'i loto heni, u sia lahi 'aupito 'a Popua ia 'i he ngue 'a e, 'a e mala'e t pulu. Ko hono vete, Sea ko e me'a ia 'a e Fale, toki fai ha feme'a'aki ki ai. Ka ko u hoha'a lahi ki ai ko hono 'uhinga ko e 'ikai ke lava 'e he Tokoni Pal mia ke na feme'a'aki pea mo e Pal mia fekau'aki mo e ...

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea ko e 'ai p ke u fakatonutonu e Fakafofonga p te u tali atu 'ene fehu'i. Ko e 'uhinga p tau to e vilo takai tu'o ua p 'Eiki Sea.

Lord Vaea: Vavevave pā au ia. Vave 'oku ne, 'oku 'ikai ke u fa'a manako au he fononga fuoloa Sea.

'Eiki Tokoni Pal mia: 'Oku mei ngalo ia 'ia au 'oku ou me'a he tuliki e Pal mia ka ko e tu'o tolu eni hono fakamanatu mai.

Lord Vaea: K taki 'oku 'asinga Sea 'oku ou hanga atu au ki h , ne u lave'i fakamuimui hake p 'oku kei me'a h e Pal mia. Nau, pea ko u lolotonga hanga atu au ki he Feitu'u na ta ko kuo me'a ia ka ko u, ko u k taki te u hanga au ki mu'a kae tuku e Feitu'u na ia. F f ia?

... (kovi 'a e ongo) ...

Lord Vaea: Ko e tu'utu'uni ho Fale Sea ke u hanga atu pe au kia koe...

Sea K miti Kakato: Me'a ...

Lord Vaea: K taki ...

Sea K miti Kakato: Me'a mai koe.

Lord Vaea: K taki 'Eiki Pal mia, 'e Tokoni Pal mia 'ikai ke u lave'i 'oku me'a 'a e Pal mia, he 'ikai ke u to e, ko 'eku fakat t eni ko e 'uhinga ko e Potung ue pea mo e tu'unga 'oku mahu'inga ai 'a e fo'i ng ue ko eni.

Sea K miti Kakato: M l . M l N pele.

Lord Vaea: 'I he'ene peh leva 'a ia te u fakanounou p , kuo lahi e maumau mo e u sia 'oku 'omai 'i he fakamatala ko 'eni, 'a e Tokoni Pal mia fekau'aki pea mo e mala'e t pulu ka 'oku 'ikai ke ne lava 'o fakalea mai 'aki.

Lord Tu'i' fitu: Poupou.

Lord Vaea: Pea, ka 'oku ne hanga 'e ia 'o fakamatala fakatekinikale mai 'i he tafa'aki lahi kae 'ikai ke ne lava 'o peh mai, kuo maumau e ' takai. Ko kuo 'osi 'i ai e lao ki ai he . Ko e 'osi p ko me'a, ko , 'ene me'a 'a'ana pea tuku ai pea 'oku mahino p ia ko e me'a ia ko ia Sea 'oku hang p ko e tapu ange pea mo e Hou'eiki ko ko 'i he siasi, ka kapau he 'e ui, toutou ui p kita 'i tahi, 'oku 'ikai ke lelei hoto v 'o kita mo e kau tama ko 'i 'ofisi.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Vaea: Ko ia ai ke te 'unu ke ofi ki he kau tama 'i 'ofisi ke te ki'i ofi, fakaofiofi mai 'i Tonga 'Eiki, ka 'ikai te te lepalepa ai p kita 'i tahi. Pea 'oku 'uhinga peh 'a e tokanga na'a hanga 'e he l pooti 'o ue'i 'a e ngaahi, 'a e ngaahi naunau ko 'o e nofo ka 'oku ou tui Sea ko e konga lahi 'oku lelei ai e l pooti ko e lelei 'a e kau ng ue.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Vaea: Pea 'oku nau fai honau fatongia. Pea 'oku hanga 'e he l pooti ko eni 'o fakahoko mai ai ko e pa'anga lahi 'oku foaki mai ma'ae Potung ue 'Atakai, ko e fasi ia 'o e putu ia 'Eiki Sea ... k taki ...

<009>

Taimi: 1150–1155

Lord Vaea: Ko hono mahu'inga ia ko na'e 'i ai e 'amanaki foki 'a e potung ue ko eni he taimi na'e kei tuku ai 'i he Potung ue Fonua ke 'omai ki h ko e 'uhinga ko hotau fakamalumalu'anga ia he kaha'u, 'a e potung ue ko eni. 'Oku hanga 'e he Potung ue ko eni 'o 'omai 'a e kaha'u ke tau muimui ki ai, 'i he t 'onga mo'ui mo e fakakaukau kae peh ki he'etau ng ue'aki 'a tahi pea mo 'uta. Pea 'i he'ene peh 'oku 'i ai 'a e fakam l atu ki he Tokoni Pal mia kae 'uma' 'a hono, potung ue 'i he ngaahi ng ue fekau'aki pea mo e ' takaí ka 'oku 'i ai 'a e tokanga lahi p ko hono tukuange 'a e ng ue ta'efakalao ke fai e ngaahi ng ue pea faka'at pea hili ko ia 'oku 'osi fakahoko mai p 'i he ngaahi tu'utu'uni 'a e potung ue pea mo e tu'utu'uni 'a e laó 'oku 'ikai ke totonu ke fai 'a e ngaahi ng ue ko eni. Pea ko ia 'e Tokoni Pal mia, ko e tokoni atu p ia ki he Feitu'u na kae 'uma' ho'o potung ue. Pea kapau 'oku 'i ai ha t nounou he ngaahi fakakaukau kae peh ki he ngaahi faka'amú, ko u kole fakamolemole atu. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ia. Ka ko u mahu'inga'ia he me'a ko e t pea mo e anga hono teuteu'i. Ko e 'uhinga he 'oku mo'oni e lau 'a e kau Pilit niá, *A picture is worth a thousand words*. Ko e la'i 'atá 'oku fe'unga ia mo e fo'i lea 'e tahaafé. Ko e tahaafé ko e peesi ia 'e 3 p 'oku fo'i lea 'e 300 he peesi. Mou me'a ange moutolu ki ai. Pea ko hono 'uhinga ia 'oku ou 'oatu e fakam l pea k taki p Tokoni Pal mia. Ka 'i ai ha t nounou he fakahoha'á, ko hoku fatongiá ia. Ke u tuku atu hoku sinó ke 'inasi ai ha ni'ihiki kae lava 'oatu e fakakaukau kae lava ke lelei ai 'a e folau ki he kaha'u. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Me'a mai e Fakafofonga 17 'o Niua.

Tokanga ki he uesia me'amo'ui Fanga'uta he ng ue fakahoko he 'elia offi ai

Fe'ao Vakato : M l Sea. Tapu p mo e Feitu'u na Sea. Fakatapu atu ki he Hou'eiki M mipa e K miti Kakato. Sea kae fai p ha'aku ki'i fakahoha'a nounou p ko u lave'i atu p taimi Sea ka 'oku mahalo 'e fe'unga p pea mo ia. Ko u fakam l ki he 'Eiki N pele Fika l 'o Tongatapu, malanga lelei kuo ne me'a mai'aki. 'Oku 'i ai e ngaahi hinga 'eti faiva ko eni 'e *Eddie* pea mo e *Busy Cat* mo e ngaahi me'a peh Sea. 'Oku mahino p ko e N pele 'oku fa'a me'a ki he faiva. Sea ko e fakahoha'a ia 'a e motu'a ni ko u lave'i hifo hang ko e me'a ko ia na'e me'a'aki 'e he 'Eiki N pele, 'a e lahi e l unga ko eni ko fekau'aki pea mo Fanga'uta Sea pea mo e ngaahi ng ue 'oku fakahoko 'i he ' lia takatakai ko eni ko ki Fanga'uta. Pea ko u lave'i p Sea ko e kongafoki ko eni p ko e ki'i lagoon p ko e tafa'aki ko eni ko 'o Fanga'uta. Ko e ki'i feitu'u tokua, ko u tui p fakatonutonu p 'e he 'Eiki Minisit Toutaí. 'Oku *breed* p 'oku fakafanau ki ai 'a e iká, h fanga he fakatapu 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke u tui 'oku 'i he l pooti eni ia Sea ka ko e fehu'i p ki he Hou'eiki Pule'anga pea mo e fie'ilo. Lave'i Sea 'oku 'i ai 'a e ki'i hala fakakavakava ia 'oku tanu pea mei P tangata ki Siesia 'e Sea, pea 'e motuhia 'a e fet feaki mo e fefononga'aki 'a e iká he me'a ko ia 'oku fai ki ai e fakahoha'á Sea. Ka 'oku, ko e fehu'i p ia ki he Hou'eiki Pule'anga. Ko u tui p 'oku lahi p ngaahi va'a fekau'aki heni, 'a e tu'unga ko ki hono fakautuutu'i k toa e ngaahi ng ue ko eni mahalo ko e ta'efakapotopoto taha eni ko he ngaahi ng ue 'oku fakahoko ki

Fanga'utá ko hono tanu t puni 'aupito e fet feaki 'a e tahí 'i he tafa'aki ko ení. Pea ko e faka'at 'e hai ke fakahoko e me'a ko ení 'oku 'ikai ke u tui na'e faka'at eni pea mei he potung ué. Ka ko e anga p fie'ilo he ko u tui 'oku 'ikai ke fakapotopoto 'a e ng ue ko ení ki hono tanu 'a e fo'i hala fakakavakava ko ení pea tu'u leva e fet feaki 'a e tahí kae 'uma' e ngaahi fatongia ko na'e 'omai 'e natula ke hoko atu ki ai 'a e, tautefito ki he fakafanau 'a e iká, h fanga he fakatapú 'Eiki Sea.

Ko e ngaahi ng ue ko eni ko na'a tau toki mavahe foki Sea pea mei he l pooti ko eni ko 'a e 'Atitá mo e me'a mai 'a e 'Eiki Pal mia ko ke faka'ilo. Ko u tui Sea 'i he ngaahi ng ue 'oku 'ikai ke totonu tautefito ki he ngaahi ' me'a ko eni 'oku fakahoko ko eni he tafatafa'aki atu ko ení, na 'oku

<001>

Taimi: 1155-1200

Fe'ao Vakata : ... 'osi fai p ha ng ue ki ai 'a e potung ue fakalao taut fito ki he ngaahi EIA ko e h e fakal l a e me'a ko ia 'Eiki Minisit ka 'oku kimui ia Sea ko 'eku kole p 'a'aku p ko e h ha fakama'ala'ala ki he tafa'aki ko eni. Ko u tui 'e u sia lahi 'aupito 'a Fanga'uta pea mo e me'a ko ia. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Me'a mai Tokoni Pal mia.

'Eiki Tokoni Pal mia: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato. Tuku p mu'a ke fai ha tali atu 'a e konga 'o e ngaahi fehu'i ko eni na'e fakahoko mai. 'Io na'e fakah heni na'e 'asi heni ko 'a e f ng ue'aki ko ke fai e EIA pea talu mei he 2016. Ka 'i he konga ki mu'a 'o e ta'u ni Sea na'e lava 'o fakahoko ai 'a e EIA pea na'e 'i ai mo e conditions ai ke follow up ke nau fakahoko mai 'a e ngaahi fatongia. 'A ia 'e toki 'asi mai 'a e fakahoko ia 'a e EIA ia 'i he l pooti ko 'o e 2017. Ko e 2016 na'e fai ko eni 'a e talanoa mo 'Eti mo e kau tama ko ia ke feinga'i ke 'omai 'a e me'a kae fai ha, hano EIA hono vakai'i 'o e ' takai pea toki 'asi mai 'a e fakahoko fatongia ko ia 'i he ta'u ni ka 'oku 'i ai p 'a e ngaahi me'a ai ke fakahoko ngaahi conditions.

Me'a ko eni ki he tanu ko eni 'a e tafa'aki ko eni ki Nukunukuleka na'e mo'oni ia ka 'oku 'osi, na'e 'ai 'o peh p ko e fakataimi pea 'oku 'osi 'i ai 'a e tu'utu'uni ke faka'at 'a e fo'i halanga vai 'i he taimi ni. Pea 'oku mo'oni 'aupito p 'a e tokanga ki ai he na'e tokanga p ki ai mo e tafa'aki 'o e ' takai ka na'e peh p ko e 'ai fakataimi ke ng ue'aki he fai ko eni 'a e ngaahi ng ue 'o e tafa'aki ko ia. Ka 'oku tu'u he taimi ni 'oku ki'i, 'ai ke faka'at 'a e tafe'anga vai ko ia. Ka ko e 'uhinga ai ko ki he me'a ko eni ki he EIA kole fakamolemole heni kapau 'oku hala 'a e fakamatala ko eni ki he reserve p ko e ngaahi paaka ko eni 'oku malu'i ka ko e fakahoko mai p eni mei he ngaahi tu'utu'uni na'e fakahoko. Pea 'oku pau p ke vakai he motu'a ni ko e 'uhinga ke toki 'i ai hano liliu pea kole fakamolemole ki he ma'u hala ko eni 'a e fakamatala ko eni 'i he l pooti ko e 'uhinga ki he 'Eiki Minisit ko eni 'o e Internal Affairs mahalo na'e toki translate e kau tama ia he ta'u ni 'o ngalo 'ia nautolu 'a e taimi ko eni ke h ki ai e l pooti.

'Oku 'i ai 'a e kole fakamolemole mei he motu'a ni he f halaaki ko ia 'a e fakahoko fatongia ko ia. Kae 'uma' ko eni ko e me'a fehu'ia 'a e ngaahi paaka 'oku malu'i. 'A ia ko e fo'i tefito'i ko

u tui ko e tefito'i me'a na'e tokanga ki ai 'a e N pele fika 'uluaki 'a Tongatapu 'a eni ko ki he EIA 'io na'e fai 'a e f ng ue'aki mai mei he 2016 pea na'e toki lava 'o 'ai e EIA kamata'anga e ta'u ni ki he me'a ko eni ki hono t puni'i ko eni e halanga vai. 'Osi fai e tu'utu'uni ke fakaava na'e peh p ko e 'ai fakataimi ka 'oku mo'oni p eni 'oku tonu ke fakaava ko e 'uhinga p ko e ngaahi ha'aha'a fakan tula 'o kapau 'e fai e fakahoko e fo'i ng ue ko ia. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Hou'eiki tui homou kote.

Lord Tu'i' fitu: Sea ko 'eku ki'i tokoni p 'a'aku ki he Tokoni Pal mia p ko e me'a mo'oni eni Sea. Kapau 'e to e me'a ange 'a e potung ue ki he feitu'u ko 'o Sia'atoutai 'alu atu ai 'ikai to e ma'u ha kuka ia ai he taimi ni. Me'a eni kuo fakamo'oni'i Sea. Ko ia p fakahoha'a Sea m l .

Sea K miti Kakato: Hou'eiki tau liliu 'o Fale Alea. (Na'e liliu 'o **Fale Alea**.)

'Eiki Sea: Hou'eiki m l 'aupito e f me'a'aki tau toki hoko atu ki he ua 'aho'at . M l .

(Na'e m l l 'a e Fale.)

<002>

Taimi: 1400-1405

S tini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Tu'ivakan ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: ...

(Pea na'e liliu 'o K miti Kakato pea me'a hake ai p 'a e 'Eiki Sea 'o e K miti Kakato, Hon. Veivosa Light of Life Taka ki hono me'a'anga)

Sea K miti Kakato: Fakama'ama'a mai 'e Hou'eiki. Tapu ki he 'Eiki Pal mia, Hou'eiki Minisit . Fakatapu atu ki he Hou'eiki N pele 'a 'Ene 'Afio mo e Kakai. Fakatapu atu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai, m l mu'a 'a e fakalaum lie tau Fale ni, tau hoko atu p he'etau 'asenita, mou feme'a'aki, me'a mai e Tongatapu 5.

Tokanga ke lava tala 'a e p seti fakahoko 'e he potung ue 'ene fatongia

Dr. 'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Sea kae peh ki he Hou'eiki 'o e K miti Kakato. Sea 'uluaki fakam l 'aupito ki he Tokoni Pal mia mo e l pooti ko eni 'oku 'omai ko eni m l ia kuo lava 'i he ta'u fakapa'anga ko eni 2015/2016. Pea 'oku fakam l he ng ue 'oku fai. Ko e ki'i fakahoha'a ko 'e fai ko e sio p ha me'a 'e to e tanumaki 'etau ng ue ki he kaha'u ke to e sai ange. Ko u tui ko e laum lie p ia fai e ng ue ko eni Sea. Sea 'oku ke mea'i p foki ko e Pule'anga kotoa p 'oku 'eke fehu'i ko eni, 'oku f f 'a e Pule'anga ko ia, *quality* e me'a ko e Pule'anga, *quality of Government?* 'Oku f f , 'oku sai 'aupito, sai p p 'oku 'ikai ke sai? 'A ia 'oku, ko e fua ko 'o e me'a ko ia 'oku 'i ai e ngaahi me'a ia 'oku fua 'aki. 'Uluaki, ko 'enau fai ko ki he lao (*good*)

governance , taki lelei fakatatau ki he lao. Ua, ko e fakahoko ko e ng ue, 'oku vave e ng ue ko ia 'i he fakamole si'isi'i p taimi vave? Fua ia hono hoko. Ko e fua hono tolu 'a e taumu'a ko ko mo e me'a ko 'oku malava, *effectiveness*. Ko e h e ng ue ko 'oku ke tukup ke ke fai, ko e h e ng ue kuo lava? P seti 'e fiha 'oku lava? 'A ia k toa meimei ngaahi tolu ko eni ko e tali ko e ngaahi fehu'i ko ia, pea te lava leva ai 'o ho'ata mai p 'oku, ko hai 'oku 'i f , 'oku tau 'i f 'ia? Tau sai 'aupito, tau sai, tau sai p , saisai p 'oku 'ikai ke sai. 'A ia 'oku mahu'inga ko e ngaahi l pooti ko eni te tau lava tala mei ai ko e t naki ko 'a e ngaahi Potung ue te tau lava leva 'o 'ilo ko e h e tu'unga fakahoko fatongia ko 'o e Pule'anga ko ia. Pea ko e taha e me'a na'a ku 'uluaki mamata ki heni ka 'oku ou tui 'oku mahu'inga 'a e, 'a e nau faka'amu ke u, 'uluaki fakam l 'oku 'i ai e, 'a e feinga 'a e l pooti ko eni pea 'oku ou tui ko e, 'a 'ene fakafehokotaki ko 'a e palani ng ue pea mo e me'a ko ng ue 'oku fai. Ko u tui fakam l 'aupito 'oku kamata ke 'asi mai ia 'a e fakafetaulaki, 'asi heni 'oku fai e fakafetaulaki 'a e me'a ko na'e fai. Ka 'oku 'i ai p mo e ngaahi me'a ke fakalelei'i 'e Sea, he ko e taha e me'a nau vakai fakalukufua ko ki heni p 'oku lava 'o sio h , ko e h e ngaahi t keti ko 'a e me'a ko na'a nau peh te nau lava 'o fakahoko mo e me'a ko 'oku lava, h e me'a 'e 'ikai ke lava. Ka na'u ki'i vakai'i hifo p 'a e palani ko e Potung ue ia ko eni Sea, 'a ko 'enau palani ng ue , 'enau *corporate plan*.

Ko e 2015/2016 nau vakai hifo ki ai 'a e *MEIDECC*, na'e kulokula 'aho 'aho, fu'u kulokula 'a ia na'e 'uhinga na'e 'ikai ke sai. Ko 'ene ha'u ko he 2016/2017 engeenga. 'A ia 'oku 'alu p taimi, a'u ko ki he ta'u ko eni 2017/2018 kuo lanu mata ma'ama'a, lanu mata vaivai. 'Oku te'eki ai ke fu'u lanu mata 'aupito. Ka 'oku ou fakatokanga'i p e poini ko eni 'a e fakalalakaka hake 'a e feinga fakafetaulaki ko 'a e palani mo e me'a ko 'oku hoko. 'A ia ko 'eku sio ko ki ai mahino eni ia ko e 2015/2016 eni. 'A ia 'oku 'i ai e 'amanaki lelei 2016/2017, 2017/2018. Ko u tui ko e poini ia ko heni na'e fai ha sio ki ai, ko e fehu'i ko na'e vakai'i, p seti k toa 'ene ngaahi ng ue na'a ne t keti, tau peh p seti 'e 100, p seti 'e fiha 'oku lava? 'Oku 'ikai ke lava 'o tali e fo'i fehu'i ia ko heni, he koe'uh ko u tui ko e mahalo ko e me'a ia ko 'oku ou tui 'e fakalaka ai e ng ue ko eni 'i he l pooti ka hoko, nau hanga, sai 'aupito nau 'omai p 'e nautolu ko e h e faka-*division*, talamai p 'e nautolu ko e h e ng ue ke fai kae 'ikai ke nau peh mai ko e h e t keti tau peh p seti 'e 10, 100 'e lava. P seti 'e fiha na'e lava, 'uh ka tau lava 'o fakat naki k toa, 'oku p seti 'e fiha 'ene faifatongia, he ko e me'a ko na'e 'omai ko he palani ko eni 'esitimeti ko eni 'i he ta'u ni, 2017/2018, p seti p 'e 25 'oku sai 'ene palani, p seti 'e 75 ia 'oku 'ikai ke sai. Ka na'a ku faka'amu au ia heni ko e ng ue eni ia 'oku fai ke tau lava 'o fakafuofua ko e h e p seti 'oku lava he Potung ue 'o fakahoko honau fatongia? Ke tau fakafetaulaki e ' me'a ko eni.

'A ia ko 'eku kole 'a'aku ia ki he Tokoni Pal mia pea 'oku ou tui 'oku tatau p eni ia mo 'etau ' palani. Tau fononga atu ko 'eni, feinga ke mai ang me'a ko ia, koe'uh ke tau lava 'o *judge*, tafa'aki fakalao p seti 'e fiha? Na'e maumau'i e lao ko eni 'e he Potung ue, tau peh , me'a ki he 'Atakai, na'e maumau'i eni 'e hai tu'o fiha? Tafa'aki fakalao ia. Me'a fakapa'anga he *compliance*, ko e h e me'a ko fakatatau mo 'ene ngaahi ng ue 'Atakai ka 'oku lahi 'aupito 'a e ngaahi ng ue na'e fai, kai kehe ko 'eku ...

<009>

Taimi: 1405-1410

Dr. 'Aisake V. Eke : ... lau ia fakal kufua p , Sea, pea toki 'alu fakaikiiki, 'i he l pooti ko eni 'oku 'omai ko eni 'e he 15/16. Ka 'oku 'i ai e 'amanaki 'i he 16/17, Sea. 'Oku 'i ai p e fanga ki'i me'a 'oku ou vakai hifo. 'Oku 'i ai p e fanga ki'i me'a heni mahalo he faka-Tongá, 'oku 'i ai e ngaahi kalafi mo e ngaahi fakat t , mahalo ko e feliliuaki ko 'a e 'eá, 'oku 'ikai ke t oe. Ke ngaahi me'a fakap langí, 'ikai ke toe liliu faka-Tonga e ni'ihi. Faka-Tonga e ni'ihi, fakap langi mai e ni'ihi. Pea ko e kolé p ia, toki 'ange p ia ki he 'Eiki Tokoni Pal miá, 'a e fanga ki'i peesi mo e me'a ke fai ha ki'i fakalelei ki ai, tatau p e fakap langí, mo e faka-Tongá. Ka ko e sio p ki he me'a ko ení. 'A ia ko e faka'amú, kaha'ú, 'omai e me'afua, pea 'ai mo e ' me'a KPI, pea ne talamai, fiha 'oku lava, pea tau lava 'o sio mei ai, Sea. 'I he ngaahi ng ue lahi p ia kuo lava kuo ne 'omai.

Ko e me'a uá, Sea, 'oku 'i ai e fakam l heni. 'Oku 'i ai 'ene tokanga mai ki he tafa'aki ko eni, fakapa'angá, tautautefito ki he me'a ko eni ko e *procurement*. Pea 'oku ou tui, pea 'oku ou fakam l p ki he Potung ue ko ení, pe 'Eiki Minisit , 'enau faitotonu hono talamai e mo'oni 'o e me'a ko ení. 'a ia 'oku h eni ia, Sea, 'i he peesi ko eni, Sea, kapau te ke 'alu 'i he t pile l p . 'A ia ko e ki'i t pile l 'i he Potung ue ko ení, Sea. 'A ia 'oku ne talamai ai, 'a e ' *project* ko , 'a e lahi ko *project*, ngaahi ng ue na'e 'ai ko ke ne fakah ko ki he *procurement*. 'A ia ko e *procurement* ko eni, ko e Lao ko e ke fakahoko e ngaahi fatongia ko iá 'o 'ave kitu'a. Pea fo'i *project* fakal kufua 'e 36, fo'i ng ue lalahi 'e 36.

Ko e fo'i *project*, ng ue lalahi e 26, na'e tali ko 'i he *procurement* 'o hoko atu ai e ng ué. 'A ia ko e fo'i 10 ia ai, na'e 'ikai ke tali. Na'e 'i ai e 5 ia na'e tove holomui. 'A ia 'oku h eni ia he peesi 8. Ka 'oku 'i ai e fo'i 6 'i he 20 ko iá, na'e to e tali p ia 'e he *procurement*, he na'e 'osi fai e ng ue ia pea toki 'omai. 'A ia kuo 'osi lele e me'á ia 'o 'osi, toki 'omai e *procurement*, toki vakai atu ia kuo fai e ng ue ia ko ení. 'A ia 'oku ou tui, ko e 15/16 foki eni, pea 'oku ou tui p 'e 'alu ange ke to e sai ange, he 'oku ou lave'i p 'e au, he na'e 'i ai p , 'i hono fakahoko e Lao ko ení, na'e 'i ai mo e fiema'u ia ke ako'i mo e kau ngaué, pea mo fai e femahino'aki 'i he founa fakahokó, koe'uhí ke 'alu p e taimí mo tatau e mahinó. 'Oku ou tui ko 'ene totofu ko é e mahino ko iá, mo e founá, pea 'e lava, Sea ke 'alu e taimi, ke 'oua 'e toe hoko e ngaahi me'a ko ení.

'A ia 'oku 'i ai e faka'amu ia, 17/18, pea 'oku tatau p eni mo e me'a 'a e ' titá, 'e 'oua 'e to e 'asi mai e me'a ko ení. Koe'uhí 'oku ou tui, ko e 15/16, 16/17, 'osi fe'unga, koe'uhí foki ko e kamatá, 'e 'i ai p 'a e fanga ki'i palopalema 'e hokó, kae 'oua 'e to e hoko eni 'i he 17/18.. 'A ia ko e 'i ai e ki'i kongaheni, 'i he tafa'akí.

Ko e me'a p 'e taha 'oku 'ikai ke 'asi 'i he l pooti ko ení 'i he me'a fakapa'angá, 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane ki'i kongaheni mai e tafa'aki fakapa'anga ke ne fakafel ve'i 'a e ngaahi palopalema ko eni 'oku 'omai ko eni 'e he ' titá. Ko e me'a ko eni 'oku 'omai 'e he ' titá 'i he'etau lipooti na'a tau 'etau feme'a'aki he 15/16, hang ko , na'e 'ikai ke l kooti 'ene ngaahi koloa ia 'a'aná. Pea 'ikai ke ngata aí, kae 'ikai ke fakafehoanaki 'ene tohi ko lekooti ko e vouti, mo e me'á. 'A ia ko e ngaahi ki'i me'a ia ki he kaha'ú, ke 'omai mo e kongaheni ko iá, koe'uhí ke tau fakafehoanaki, tautefito ki he me'a fakapa'angá. Ke mahino pea na'e muimui ki he Laó, mo e ngaahi me'a ko , koe'uhí ko e taimi ko te tau 'alu ki he kaha'ú, fakafehoanaki 'aupito 'a e lipooti ia 'a e ' titá, mo e fakalalakaka ko eni 'a e ngaahi ng ue ko ení, Sea.

‘A ia ko e me’a ia ‘oku ou fakatokanga’i ‘aupito ‘i he l pooti ko ení, Sea. He ‘oku mahu’inga foki, Sea, he ‘oku ou sio hifo ‘oku kau e lave heni, ‘a e feinga’i ko ke fakafehokotaki ko fakahoko fatongia ko ‘a e kau ng ué, ‘oku ui ko ko e *PMS*. ‘A ia ko hono faka-Tongá foki, ko e me’afua fakahoko fatongia, ‘a ia ko e *MFF*. ‘A ia ko e *PMS* fakap langi, *MFF* faka-Tonga. Me’afua Fakahoko Fatongia. He ko e tu’u ko ki he ta’u taki taha, kapau ‘oku peh mai ‘e he Potung ué, ‘oku lava p e p seti e 50, tonu ke tatau p ia mo e anga, kapau ko e ‘avalisí, tonu ke tatau ‘aupito p ia pea mo e anga ko ‘o e ‘ave ko ‘o e mon ‘ia, pe ko e *reward*, pe ko e *increment* ‘a e kau ng ué. Tonu ke na ofi ‘aupito. Ka ko e sio ko 15/16, foki ko founa motu’á, ‘ikai ke ‘asi mai ia heni. Ka ‘oku ou tui p , ko e 15/16 foki na’a mou ‘ilo, ki’i ‘ai atu p . Ka ‘oku ou ‘ilo foki e Pule’anga he taimi ni, nau fakamaatoato’i ‘a e fo’i founa ko ení. ‘A ia ‘oku ou sio ko he taimi ni, ‘oku ou tui ko e pole ia ki he Pule’angá. Ko e foki eni ki he faitotonú. Ke mou faitotonu e fakamaau’i e ng ué.

Ke mea’i p foki, Sea, ‘a e founa ko ‘oku ‘omai ki he ng ue. He ‘oku fehokotaki ‘a e ng ue ‘a e toko taha mo e ola ko fakalukufuá. Neongo ko e ‘avalisi ‘oku ‘i ai ‘ene palopalemá. Ko e taimi ko ‘e fai ha ‘avalisi ha fa’ahinga me’a, ‘e hanga ‘e he toko lahí ia ‘o tukuhifo koe ki lalo. ‘A ia tau ‘amanaki, ka ‘i ai ha toko, tau peh ko e toko 10, pea e ongo tama ia, meimei tatau eni ia mo e *raw marks* mo e *standard*. Kapau ‘e ‘i ai ha toko 2 ia na’a na p seti e 80, kae nofo e toengá ia e toko 8 ia he p seti e 45, ‘e 45 katoa p ia. ‘A ia ‘oku mole ai, ‘oku ‘i ai e ki’i toko ni’ihi. Ke mea’i foki, ko e tu’u ko ‘a e ng ue ‘a e Pule’angá ...

<006>

Taimi: 1410-1415

Dr. ‘Aisake Eke: ... ‘Oku pehe ni, ‘oku fua p uni, ‘oku kamata ai ko e pauni ‘e tolu, ‘a ia ko e ‘uhinga foki ‘oatu ha fo’i vahe fe’unga, tau peh kapau ko e kapapulu pauni 3, sai ko e mahu’inga kapapulu pauni ‘e 3 tau ‘ai p eni e fakat t konifelenisi ko eni na’e toki fai ko eni ‘i Vava’u ngaahi fu’u pauni ‘e 6, tau peh ‘oatu ‘a e pauni 3 ko ho vahe ia, tonu ke ke ng ue fakapauni, pea ‘osi ko ia pea ko ho ivi ko ia te ke ‘omai fakapauni ‘e 3, ko e tu’u foki he taimi ni ‘oku peh kapau te ke pauni ‘e 3 ko e ‘osi kakato p ho ng ue, pea kapau ‘oku ‘oatu pauni ‘e 3 ko ho vahe pauni ‘e 3 ka ke ng ue fakapauni ‘e 2 ‘oku ‘ikai ke totonu ke ‘oatu ha’o vahe ‘a ‘au ia, ko e me’afua foki ‘oku tau ‘ai he taimi ni, pauni ‘e tolu pea kapau te ke pauni ‘e 4 pauni ‘e 5 toki taimi ia, ‘a ia ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘osi p seti ‘e 100 e faifatongia hulu atu e p seti ia he 110 mo e teau tolu...taimi ia te ke toki f ai mo 5 koe’uh ko e lahi ho’o me’a ‘oku ke ‘omai ‘i he me’a ko na’e totongi’aki koe, ‘oku ou tui ko e fo’i me’afua ia ki he kaha’u ‘oku fai e ng ue ki ai, pea ‘oku ou tui ki he kaha’u mahu’inga ke to e tohi’i mai ‘e he ngaahi potung ue, ngaahi me’a ko eni, koe’uh ko ‘ene ola mo e sio ko e toko fiha ‘ena kau ng ue na’e ‘oange ‘enau me’a’ofa, koe’uh ke tau lava ‘o fakafehoanaki ange me’a ko ia, he ‘oku ou tui pea ‘ikai ke ngata ai tau fakam l ‘ia nautolu ng ue lelei mahu’inga ‘aupito ke ...ko e ni’ihi ko ‘oku to e ko p lotoloto mo e ni’ihi ko ‘oku ‘oatu e kapapulu pauni ‘e 3 pea ke faifatongia ko pauni 2 pauni 1 tonu ke fai ha tokanga kia nautolu, ke fa’a ‘ai ko e fua, manatu’i na’e ‘ai he Tohitapu na’e ‘i ai ‘a e tokotaha na’e fua kuo ma’ama’a pea ko e fo’i lau ko ki ai fo’i fua ma’ama’a ‘oku tonu ke ke ‘alu ai.

Kai kehe k ko ‘eku lave ko ‘i he ngaahi me’a kuo ‘osi kamata mai he potung ue ko eni, ‘oku tau faka’amu ko ke tau lava ‘o fua e fatongia ‘oku ou tui ko e ‘alu ki he kaha’u ‘oku ‘i ai ‘a e

fakam l 'oku ou tui kuo kamata 'aupito e afe mai koe'uh hang ko 'eku lau ke tau lava tali e fehu'i ko eni, 'osi ko 'a e ta'u ko e h e p seti na'e lava, na'e lava 'o fakahoko ia 'o vave taha, lau mo e lao, pea 'ikai ke ngata ai, pea mo e fakatatau ko pea mo e ola, 'a ia 'oku ou tui, pea mo e feinga ko eni ke fakafetaulaki, ngaahi me'afua foki 'oku fai'aki eni ko e me'afua ko e *Balanced Scorecard* ko e fa'ahinga me'afua 'oku fakapalanisi, me'a fakapa'anga, me'a tu'unga fakakaung ue, mo e ola ko e ng ue, meimei ko e ngaahi me'a 'e f , mo e fakalakalaka, 'a ia ko e ngaahi me'a 'e f ko ia, 'oku ne fai 'a e fua, kehe foki ia mo e potung ue ko eni, tau peh ko e kautaha vaka ko na'a ke 'ohake, kautaha ko ia nau mei sio p nautolu he tupu, pea 'oku 'i ai p mo 'enau tafa'aki ko 'oku nau tokanga'i, k ko e me'afua ko eni Sea 'oku ou tui ko e me'afua ia ki he'etau fononga atu 'i he kaha'u, 'a ia 'oku 'i ai 'a e fakam l ia ko u tui pea mo e 'alunga 'oku tau fou atu ai 'i he kaha'u, pea 'oku ou fakam l 'aupito p ki heni he ko e taha e me'a 'oku ou fakatokanga'i heni, hang ko eni 'oku ou sio p eni he fakamatala ko 'a e tafa'aki ko eni ki he vai, nau lele foki e polokalama ko eni sola ko eni 'alu he ngaahi... kamata mei motu mama'o ha'u ai, 'asi leva ai e fo'i 'uhinga, ko e vai 'e fiha na'e 'osi fokotu'u, pea 'oku 'i ai foki mo e fo'i fehu'i 'e taha, ko e vai ko na'e fokotu'u na'e l l a, 'oku kei lele p ngaahi me'a p kuo mate, 'ikai foki ke tali e fo'i fehu'i ia ko ia heni, he 'oku 'i ai e me'afua 'oku ui ko e *KPI* pau ke ke hanga 'e koe 'o talamai na'a ke fokotu'u pea mo'ui p , 'ikai ke 'asi mai e me'afua ia ko ia heni, 'a ia ko e ngaahi me'a ia ki he kaha'u ke tau fononga atu ko eni, koe'uh ko e *quality* 'o e potung ue te lava ho'ata e *quality* e me'a ko e Pule'anga 'oku ou tui ko e ngaahi me'afua ia 'oku tau 'i ai, k ko u lave fakalukufua p au ki heni Sea 'a e anga 'a e tau fetautaulaki atu he ngaahi me'a 'oku tau ...pea 'oku tau fakalotolahi pea mo e fakam l p ki he potung ue ko eni Sea koe'uh ko e ng ue ko kuo fakahoko m l .

Sea K miti Kakato: M l , me'a mai 'Eiki Tokoni Pal mia

Tui Pule'anga mahu'inga ke muimui'i ola e ng ue pea faka'asi he L pooti

'Eiki Tokoni Pal mia: M l Sea ma'u faingam lie, tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e Hou'eiki M mipa e Komiti Kakato 'e tuku p ke 'ai p ha ki'i fakama'ala'ala mo fakatokanga'i 'a e ngaahi fokotu'u fakakaukau lelei ko ia mei he Fakafofonga Tongatapu 5. Mo'oni 'aupito 'a e ngaahi poini na'e 'ohake pea 'oku kau ia he ngaahi me'a fakakoloa ki he potung ue ngaahi poini peh ko e 'uhinga ke fakalelei'i'aki e fakahoko fatongia.

'A ia te u kamata p mei he fo'i poini fakamuimui hang ko eni ke 'ai ko eni e *monitor*, p ko hono muimui'i 'a e ngaahi ng ue, kau ia he me'a mahu'inga 'aupito Sea 'oku fai p he potung ue k hang ko e me'a 'a e Fakafofonga mahalo 'oku tonu ke faka'asi mai p mo ia na'e fakahoko 'a e fatongia 'osi e m hina 'e 6 ko e h 'a e tu'unga 'oku 'i ai, 'osi e ta'u 'e taha ko e h 'a e tu'unga 'oku 'i ai, kau ia he me'a mahu'inga pea fakahoko mai ia he takai hoko ko eni 'a e l pooti Sea ki he *PMS* hang p 'oku mea'i he Hou'eiki M mipa 'oku toki kamata he taimi ni hono fakafuofua'i 'a e lelei 'a e fakahoko fatongia pea 'oku ou tui tatau p au ko e me'a 'ia 'oku tonu ke l pooti mai taimi ko eni 'oku 'osi ai kamata hono fakahoko 'a e *PMS* 'i he *Procurement* 'oku kau foki 'a e l pooti fakata'u mai ko eni, 'ikai ko e 'uhinga p ke fakah mai ki he m mipa Fale Alea p ko e kakai 'a e fakahoko fatongia 'a e potung ue Sea, k 'oku kau p mo ia ia 'i he'emaufounga ng ue fakalotofale ki hono sivi'i...

<007>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Tokoni Pal mia : ... mo fua'i 'a e ng ue ko eni 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe. Ko e taimi eni ko 'oku mau talanoa'i ai, p na'e f f 'a e fakahoko fatongia 'a e tafa'aki Ivi, ko e tafa'aki ko eni ki he *Disaster*, 'a ia 'o toki t t naki mai leva ko 'o fa'u mai 'a e L pooti. 'Oku mahu'inga 'aupito p ia, 'ikai ke ngata p 'i he fakahoko fatongia mai ki he Fale ni Sea, ka ko e fakahoko fatongia faka-loto fale 'a kimautolu ko eni 'i he Potung ue. Pea mo e lau ko , mo e me'a ko eni 'a e Fakafofongá ki he ngaahi t ketí, mo'oni 'aupito ia. Ke tau fua tautau p ko'e h 'a e lahi 'o e fatongia na'e fakahokó, h 'a e ngaahi me'a 'oku t nounou 'oku tonu ke fakalelei'i. 'Oku mahu'inga 'aupito p ia ke faka'asi ia. 'Oku 'ikai ke ngata p 'i he faka-*Department*, ka ko e 'uhingá ki he fakahoko fatongia fakalukufua ko ia 'a e *Ministry*. Ko e taimi lahi ko e fo'i fatongia ia 'e taha ia 'oku *overlap* ia mei he Va'a 'e tahá 'o a'u ki ha Va'a 'e ua kehe. Pea 'ikai ke 'asi ia he taha ko pea 'ikai ke 'asi ia he ua ko , ka 'oku tonu ke faka'asi, ko e me'a fakal kufua ia 'a e Potung ue. 'A ia 'oku mahu'inga 'aupito 'a e ngaahi poini ko eni na'e 'omai 'e he Fakafofongá, ko e 'uhingá ki he fakalelei'i 'aki 'a e fakahoko fatongia mai ko eni ki he Falé Sea ki he kaha'u. Ko e ki'i fakama'ala'ala p ia, mo e fakam l ki he ngaahi fokotu'u fakakaukau mai ko ia mei he Fakafofonga. M l Sea.

Sea K miti Kakato : M l . Me'a mai Vava'u 16.

Tokanga ki he founa na'e vahevahe'aki ngaahi maama sola tokoni

'Akosita Lavulavu : Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, pea fakatapu heni ki he 'Eiki Pal miá mo e Hou'eiki Kapineti, fakatapu heni ki he Hou'eiki N pelé, peh 'a e fakatapu heni ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. 'Eiki Sea, 'oku m l mu'a ho'o laum lie lelei ki he ho'at ni Sea. Pea 'oku ou fakam l 'aupito heni ki he 'Eiki Tokoni Pal miá mo 'ene *CEO* pea mo 'ene Potung ue ko ení, 'i he ng ue lahi kuo nau feinga ke tokoni'i hotau ngaahi koló Sea. Pea peh ki he ngaahi tukui motú, pea mo hotau ngaahi V henga Fili 'e 17 'i Tonga ni fakal kufua Sea. 'Oku 'i ai p 'a e me'a Sea 'oku kei l vei ai hoku lotó mo 'eku fakakaukau, pea peh foki pea mo e kakai 'oku ou Fakafofonga'i maí, mei he V henga Vava'u 16, 'o fel ve'i tonu pea mo e founa na'e vahevahe atu 'aki 'etau ngaahi maama sola 'i he 2016, pea mo 'eku faka'apa'apa lahi 'aupito Sea ki he 'Eiki Tokoni Pal miá pea peh ki he Potung ue ko eni.

'I he peesi 65 Sea, mou me'a hifo p ki ai peesi 65 'a e Fakamatala Fakata'u 'a e Potung ue *MEIDECC*. 'Oku 'asi ai 'a e lahi 'o e maama sola na'e vahe'i ki he V henga Fili 'e 11 Sea. Ko e taimi ko ia ko na'e tufotufa aí, 'o kehe leva 'a e me'a ia ne hoko ki he ' ngaahi maama sola ko ení Sea. Fu'u lahi 'aupito 'a e v henga fili ia 'e ni'ihi, kae si'i faka'ofa p 'a e si'i v henga fili ia 'e ni'ihi Sea. 'Oku kau heni 'a e ongo V henga Fili 'e 2 'i Vava'u Sea, Vava'u 15 pea mo Vava'u 14, ko e si'isi'i tahá ia Sea. Ko 'ena taki maama sola p 'e 30 Sea, kae hili ko iá Sea 'oku 'i ai 'a e v henga ia 'i Tongatapu ni, ko e fo'i maama ia 'e 100 tupu, na'e 'ave ki ai. Pea hili ko iá, ko e vahevahé Sea, me'a p 'i he t pilé, ko e 30. Pea 'i ai mo e v henga ia 'oku fo'i maama ia 'e 100 tupu ki he v henga fili 'e 6, na'e taki 100 tupu mo ia. Si'i faka'ofa p 'a e ongo ki'i V henga Fili ko eni ko 'e 2 mei he V henga Fili ko ia 'e 17 'i Tongatapu ni Sea, 'i Tonga. Pea mou k taki p na'a peh 'oku fai ha hanu, ka 'oku te si'i ongo'i mo'oni 'e Sea, 'a e si'i kakai ko eni ko he v henga ko eni 'o e finemotu'a ni ki'i v henga Vava'u 15. 'Oku lahi 'aupito 'a e ngaahi 'api ia pea mo e ngaahi kolo, mo e ngaahi manga'i hala Sea 'i he ngaahi kolo ko ení, 'i he kolo

ko eni 'e 12 'i he v henga Vava'u 16 Sea, 'oku te'eki ke a'u ki ai 'a e maama 'uhilá ia Sea, p ko ha 'uhila ki he ngaahi feitu'u ko ia. Pea na'a ku pehe ni 'e au ia Sea ko e taumu'a ia 'o e ngaahi maama sola ko eni, ke 'ave ki he ngaahi feitu'u peh . Ka ko Tongatapu ni ia Sea, 'oku a'u 'a e maamá ia ki he meimei feitu'u kotoa p 'o Tongatapu ni ka 'oku a'u 'a e maama solá ia ki ai. Pea ko e me'a ia Sea 'oku mau tokanga mautolu ki ai Sea, 'i he v henga Vava'u 16 mo e 15 he tafa'aki ko ia.

Tokanga ki he uesia fefononga'aki ngaahi kolo v henga Vava'u 16

Ko e kongá leva hono uá Sea, tau sio eni ki he tafa'aki ko eni 'a e ' takaí mo e Feliliuaki 'a e 'Ea. 'Oku fiu hono kumi heni 'i he L pooti ko eni Sea, 'a e me'a ko eni fekau'aki ko eni ...

<008>

Taimi: 1420-1425

'Akosita Lavulavu: pea mo e, te u lave atu p au ia he kolo ko eni ko 'i he v henga 'o e finemotu'a ni, tau peh ko Tu'ane kivale. Ko e taimi pe ko Sea 'oku 'uha ai, tafe k toa hifo e pelepela a'u mai ki hala Pule'anga, ko e *drainage* he kolo ko eni 'oku taha p . 'A ia ko e taimi p 'oku 'uha ai, pelepela k toa, kekekele 'at e hala ia 'oku 'ikai ke mei lava ha fefononga'aki ia he hala ko ia. Tatau p pea mo Ha'alaufuli, ha'u ai ki Feletoa, ha'u ai ki Mataika mo Leim tu'a Sea p 'oku 'i ai nai ha fokotu'utu'u ng ue 'a e Potung ue ko eni ki he tafa'aki ko eni he 'oku faka'ofa 'aupito e kakai Sea. Pea tautautefito ki he f nau ako Sea he taimi ko 'oku pelepela peh ai 'a e hala. 'E toki 'osi e 'aho ia 'e fiha pea toki m moa e pelepela ko eni Sea. Pea toki lava ha fefononga'aki lelei he ngaahi hala ko eni ko he ngaahi kolo ko eni. 'Oku taki *drainage* p , fakatafenga vai p 'e taha 'i he kolo ko eni Sea. Pea ko e, ko e faka'amu p Sea p 'e lava 'e he 'Eiki Tokoni Pal mia 'o fai mai ha ki'i tali he tafa'aki ko eni. M 1 e ma'u faingam lie.

Sea K miti Kakato: M 1 .

'Eiki Tokoni Pal mia: Fakam 1 atu ki he Fakafofonga Sea 'i hono tuku mai e ngaahi fakakaukau ko eni ki he fakahoko fatongia 'a e Potung ue. Me'apango p ko ha, kole fakamolemole kapau na'e t nounou, na'e, ko e 30 ko e 'uhinga ko e *base* ia ko 'a e tokotaha kotoa p na'e kamata 'aki e 30 pea toki fai mai mei ai e kole 'o toki hikihiki ai. Me'apango p ko e taimi ko eni na'e fai ai e me'a ko eni na'e te'eki ke ai ha Fakafofonga 'a Vava'u 16 he taimi ko ia, ko e me'apango ia na'e 'ikai ke 'i ai ha faingam lie ai ke fai ha fakahoko, ha fakahoko fatongia ...

Tukuaki'i Pule'anga ne 'ikai ma'a founa vahevahe maama sola

S miu Vaipulu: Kae 'oua te tau to e lave p tautolu ki ai Sea mo e fakatupu'ita.

'Eiki Tokoni Pal mia: M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 .

S miu Vaipulu: Tuku ‘aupito e vahevahe ia ‘oku ‘ikai ke ma’a. ‘Oku ‘ikai ke taau ‘a e vahevahe ia ko eni.

’Eiki Tokoni Pal mia: Tokoni eni Sea, fakatonutonu Sea.

S miu Vaipulu: ‘Oku ‘ikai ...

Sea K miti Kakato: Me’a mai e fakatonutonu.

S miu Vaipulu: ‘Oku ‘ikai ke fakatonutonu ia Sea he ‘oku tau sio hifo p ki h e ...

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni ...

S miu Vaipulu: Ko eni ‘oku ‘asi p he peesi ...

’Eiki Tokoni Pal mia: Ko e fakatonutonu, ko ia m l .

S miu Vaipulu: ‘Oku ‘asi p he peesi 65 Sea. Kai kehe kuo ‘osi e me’a ia ko ia Sea. Ka ‘oku ‘ikai ke taau.

Sea K miti Kakato: M l .

Tali Pule’anga ki he holo kelekele he v henga Vava’u 16

’Eiki Tokoni Pal mia: M l Sea. Hang ko e lau, fakamolemole atu kapau na’e t nounou e fakahoko fatongia. Ko e tafa’aki ko eni ki he me’a ko eni, holo hifo ko ena e kelekele, ‘io Fakafofonga ‘oku fai ‘a e ng ue ki ai, fai e sio p ko e h e tupu’anga ko eni e holo ko eni ‘a e kelekele ki tahi tautefito p ‘oku ‘i ai ha u sia hono t ko eni hono faka’auha ‘a e ‘akau ko eni ‘i he ngaahi fungahake ko eni ‘o lava ai ko eni ‘o holo ai ‘a e kelekele he taimi ‘uha lahi. Ka ‘oku, ‘oku fakahoko e fatongia ki ai Fakafofonga p ko e h ha founa he ‘e lava p ‘o ta’ota’ofi ‘a lalo ia ka ‘e kei holo hifo p e kelekele ia mei ‘olunga p ko e to e t ‘akau p ko ha founa ‘e taha ke lava ai ‘o ta’ota’ofi e holo hifo ko eni ‘i he taimi ko ‘oku hoko ai ko eni ha, ha ‘uha hang ko na’a ke me’a ki ai Fakafofonga. Ko ia p m l .

Sea K miti Kakato: M l . Me’a mai N pele Ha’apai Fika2.

Tokanga ki he ‘elia fakahisitolia ko Veipahu ‘i Ha’ateiho ke tokoni’i he tafa’aki fakatakimamata

Lord Tu’iha’ateiho: Tapu mo e Sea. Fakatapu atu ki he Hou’eiki e K miti Kakato kae ‘at ki he motu’a ni ke fai atu ha ki’i fakahoha’a fekau’aki pea mo e l pooti ko ‘eni. Ko u ‘uluaki fakam l p ki he Tokoni Pal mia ‘i he ng ue lahi mo ‘ene kau ng ue ‘oku fai ‘o lava ai ‘a e k inga mei motu ‘o lave’i ‘a e ngaahi fakatamaki fakanatula fakatu’ut maki ‘oku hoko mai ki he ‘otu motu kimu’a pea toki hoko ha fa’ahinga fakatamaki lahi, ‘a ia ko ha peaukula p ko ha t fea p ko ha me’a peh . Sea ko u ki’i fakahoha’a p ‘o fekau’aki pea mo e me’a ko na’e ‘ohake ‘e he Fakafofonga Fika 1 ‘o Tongatapu fekau’aki pea mo e *inlet waters* p ko e me’a ko eni ko ko

na'e 'ohake fekau'aki mo e paaka. Pea, 'o makatu'unga p ia Sea 'i he ki'i ' lia 'i Ha'ateiho 'a ia ko e ki'i ' lia ko eni 'oku, na'e, *historical ground*, ko e me'a na'e holataki'i mai ai 'a e kau *LMS* ki Ha'ateiho 'i he taimi ko ko na'e fai ai e tau. Pea 'oku kamata ke t puni'i ia 'e he kakai 'e ni'ihhi mei he tongo. Pea 'oku ui 'a e ki'i ' lia ko eni ko e, ko e Veipahu pea ...

<009>

Taimi: 1425–1430

Lord Tu'ihha'ateiho: .. ko e feitu'u ko na'e nofo ai 'a e kau *LMS* ko e Polata'ane. Pea 'oku 'ilo'i 'aupito p ia pea ko e feitu'u ko ia 'oku ui ia ko Pilit nia motu'a, 'i Ha'ateiho. Pea ko 'eku 'uhinga p 'a'aku ia ki he *boundary* ko ko eni 'oku ng ue'aki ko 'a e ng ue 'a e Pule'angá fekau'aki mo e *inlet waters* p ko e vaitafé. P ko e h ha fa'ahinga me'a ko e 'uhingá ke ki'i 'atá homau ngaahi ' lia peh ke mau hanga 'o ngaahi ia ko ha, ki he takimamatá 'i ha taimi he 'oku 'i ai p 'a e hisit lia 'o e fanga ki'i ' lia peh . Pea 'oku mahu'inga 'aupito ki he kaha'ú ki he tu'u ko he tokolahi ange 'a e takimamatá.

Tokanga ki ha tokoni MEIDECC ke ngaahi misini sola pamu vai 'i 'Uiha

Pea ko e me'a p tahá 'e Sea, Hou'eiki. Ko u sio hifo ki he sola pamu vai 'a Ha'apai 'a ia ko e sola pamu vai ko eni 'oku ng ue'aki e solá kae 'ikai ke ng ue'aki 'a e loló 'o ne hanga 'o faka'uliki 'a e 'eá pea mo e *environment*. Pea na'e kamata 'a e polokalama ko eni mei he pule'anga *Danish* 'i he 2014 'a ia ko Ha'ano. 'A ia ko e lahi 'o e naunaú na'e taha pea 'oku peh 'oku ng ue lelei p 'a e 'enisinia ko ia. Ko Pukotaha, taimi tatau p , ng ue lelei 'a Faleloa, Lotofoa, Fotua, Fangale'ounga, Koulo, Holopeka. Ka ko u sio hifo ki 'Uiha 'oku 'asi ai 'oku maumau 'oku 'ikai ke u hanga 'e au 'o 'ilo'i 'a e, 'oku kei maumau p . 'E Sea mo Hou'eiki ko e sio p p 'e lava ke ki'i fai atu ha ng ue ki he me'a ko eni 'o kapau 'oku lava he 'e potung ue 'a e Feitu'u na ke ki'i *maintenance* 'a e ngaahi ' m sini ko eni he 'oku mahu'inga 'aupito ia 'oku kau ia he ngaahi me'a fika 'uluaki 'i he'emau 'a'ahi atu ko eni ko ki he k inga. Na'a nau fu'u fiema'u 'aupito 'a e vaí, ko e 'uhingá 'a e mo'uileleí. Mahalo ko ia p Sea m l 'aupito e ma'u taimi.

Sea K miti Kakato: M l . Tokoni Pal mia.

Tali Pule'anga ki he hoha'a fekau'aki mo e kole ngaahi misini pamu vai sola

'Eiki Tokoni Pal mia: M l Sea. Ko e mo'oni 'aupito p 'a e mahu'inga ko eni ke liliu e ngaahi pamú mei he t soló ki he solá. 'Ikai ngata p he sai ki he ' takaí ka 'oku to e sa i ki he tu'unga fakapa'angá he ko e 'uhingá leva 'ikai leva ke to e fai ha mole he totongi loló. Pea ko e faka'amú ia ke feinga ke *within* he ta'u 'e 2 kuo mafuli kotoa e ' pamú mei he lele'aki e t soló 'o lele sola kotoa. 'A ia 'oku 'i ai e *project* 'oku lolotonga lele, 'oku *fund* eni 'e Siapani. 'Oku 'i ai mo e ngaahi kolo ai 'e 20 'e liliu mo nautolu mei he t soló 'alu mo ia 'o sola. Kau ai mo e ngaahi kolo 'oku 'ai ke 'ai mai leva 'a e sola ke ne lava 'o 'ai ha 'aisi poloka pea mo ha 'aisi ke tokoni ki he toutaí mo e al me'a peh . Ki'i me'a ko eni fekau'aki mo e maumau ko eni e ngaahi pamú. 'I ai e kole atu 'a e Potung ue ki he kau 'ofisakolo mo kinautolu ko eni e ngaahi kolo peh , ka 'i ai ha ngaahi me'a peh , mou k taki 'o fakahoko mai ki he potung ue na'a lava 'o fai ha tokoni. Ka ko motú 'oku 'i ai 'enau ngaahi *arrangement* p ko 'enau ngaahi kosilio 'oku nau fa'a t naki s niti ko e 'uhingá p ke fai'aki 'a e ng ue ko eni. Ka ko e 'uhingá p ko e me'a mahu'ingá ke fakahoko mai

ke sio p ko e h ha founa 'e ala lava ai 'o fai ha tokoni ke fakalelei'i e ngaahi pamu ko ení mo e ngaahi me'a ng ue ko ení. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Hou'eiki, kuo tau lava?. Kalake. Hou'eiki tau p loti. Kalake tali pe kia 15

Tokanga h fuoloa ai fakahu mai ki Fale Alea Lao ke pule'i'aki ng ue ki he Feliuliuaki 'Ea

S miu Vaipulu: Tapu mo e Feitu'u na Sea mo e Hou'eiki K miti. Ko e fakahoha'a p ia 'Eiki Sea ko e fehu'i p koe'uhi ko e tafa'aki ko eni feliliuaki 'a e 'eá. Na'a ke kau p he fakataha ko na'a tau fai mo e kau mataotaó mo e tokotaha mei he 'ofisi ko ení. 'A ia 'oku mahino 'oku lahi 'a e pa'anga ko he feliliuaki 'a e 'eá ka ko e fakaené 'Eiki Sea ...

<001>

Taimi: 1430-1435

S miu Vaipulu: ... 'e mo'oni 'a *Trump* ko e fakaene eni ki he 2030 kae 'e ngoto e fanga ki'i motu 'o Ha'apai mo Vava'u pea 'osi atu mo Hahake 'oku kei fai p 'a e fakataha mo e alea. 'Eiki Sea ko e taha 'a e me'a ko eni na'e m hino 'i he fakamatala ko 'a e tokotaha mei he 'a ia 'oku tokoni ia ki he tal kita ko eni 'a e lao 'a Talo Fulivai. 'Oku 'i ai 'a e lao na'e fa'u pea 'oku te'eki p ke fakah mai ia. Ko e lao ko eni 'Eiki Sea ko 'eku lave'i na'e fa'u eni ia he 2014. Ka na'e fakakau ai 'a e kupu ko e kupu tautea. Ka 'i ai ha taha 'e ala ki he pa'anga 'o ng ue hala 'aki 'a e pa'anga ko 'e ma'u mei he f liuliuaki 'a e 'eá 'oku tautea totongi pa'anga mo ng ue p pulá. He ko e me'a ia te ne malu'i 'a hono ng ue'aki e pa'anga pea 'oku 'i ai 'a e tui ko ha founa ia na'a vave ange ai hono tukuange mai 'o e pa'anga.

Pea na'e poupou mo e Pangik Fakalalakaka ko ia 'a 'Esia ki he me'a ko iá 'Eiki Sea. Ka ko e fehu'i p ia p ko e h nai 'a e 'uhinga 'oku kei fuoloa ai 'a e me'a ko ia na'a ko e 'uhinga ia 'oku tuai ai hono 'omai ha pa'anga ke tokoni'i 'a e ngaahi *project*. Ko eni na'e 'i ai e taimi na'e takai e potung ue he ngaahi kolo t naki mai e ngaahi fiema'u ko 'o e ngaahi kolo. 'Eiki Sea ko e fokotu'u mai ko 'o e ngaahi fiema'u lau miliona ia. 'Oku te'eki ai ke, 'oku lahi ange 'a e kongia ia 'oku te'eki ke tali ia ko ha me'a ia 'e taha. 'A ia ko e fehu'ína'a ko e me'a ia 'oku 'ikai ke fai mo ma'u mai ai ha pa'anga ko e te'eki ai ke pau 'a e Lao ko ke Pule'i 'aki mo e Pa'anga ko 'e 'omai mei he ngaahi fonua tokoni ke lava 'o pule'i lelei pea lava 'o hokohoko lelei mo e ng ue. Ko e fehu'i p ia Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Tokoni Pal mia.

Felotoi Pule'anga mo Fale Pa'anga ngaue'aki pe Lao ki hono Pule'i Pa'anga

'Eiki Tokoni Pal mia: M l Sea. Ko e mo'oni 'aupito e Fakafofonga Vava'u 15 na'e 'i ai 'a e lao na'e fa'u pea na'e poupou ki ai 'a e motu'a ni ia ko e 'uhinga p ki hono, 'i ai e me'a 'oku ui ko e *trust fund*. 'I ai e fo'i *trust fund* ke 'omai e s niti 'o tuku ai pea ne hanga 'o ma'u ha *interest* p ko ha tupu pea 'omai leva 'a e pa'anga ko ia 'o fakapa'anga'aki 'a e fanga ki'i *project* ko eni fekau'aki mo e f liuliuaki e 'ea. Ka na'e fai ko 'a e p talanoa na'e 'i ai na'e fakahoko mai leva

mei Fale Pa'anga 'oku 'osi lava fe'unga p 'i he Lao ia ko 'a Fale Pa'anga *Public Finance Management Act* ke ne hanga 'o fokotu'u ai 'a e *trust fund*. Pea na'e 'i ai leva e fel toi ke mau lele 'aki ke nofo p he malumalu 'o e Lao ko 'a Fale Pa'anga 'a e fo'i fakahoko fatongia ko eni 'a e fo'i *trust fund* 'o toki sio ai leva na'a 'osi ha ta'u 'e taha pea fai ha sio p 'oku lava 'a e taumu'a ko 'o e *trust fund* 'o fakahoko 'i he malumalu 'o e Lao ko eni 'o e Fale Pa'anga p 'e to e 'ai p fo'i lao ko eni 'a eni na'e 'uhinga ki ai 'a Vava'u 15.

He 'oku m hino 'aupito p 'a e fiema'u ia ko eni ke 'i ai ha ngaahi tu'utu'uni ki hono ng ue'aki mo hono *invest* mo hono fakamole mo e al me'a peh ka na'e fakahoko mai ko 'i he f p talanoa'aki ko eni mo e ngaahi kupu feng ue'aki ko eni 'o e Pule'anga na'e fakahoko mai mei Fale Pa'anga ke 'oua 'e to e 'ai ha lao ke tuku e pa'anga ki tu'a kae nofo p he malumalu 'o e Lao ko eni 'o e Pa'anga. Pea na'e fai leva e fel toi ke mau ng ue'aki ia kae 'uhinga kapau leva 'oku 'ikai leva ke ne lava 'o ma'u 'a e taumu'a pea mau toki sio leva ke 'omai 'a e fo'i lao. Na'e 'osi 'omai 'a e fo'i lao ia ki he K miti ko eni 'a e F liuliuaki ko eni 'a e 'Eá 'i he Fale Alea ka ko e 'uhinga p ia ko 'e Sea na'e, 'oku te'eki ke fakahoko mai ai ko e 'uhinga ko eni ko e f talanoa'aki mo Fale Pa'anga pea na'e 'i ai 'a e fel toi ke ng ue'aki p mu'a 'a e Lao 'o e Pa'anga. Kapau leva 'e 'ikai ke fakafiem lie pea toki fakah mai leva 'a e fo'i lao ko ia. M 1 Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 . 15.

S miu Vaipulu: Ko u tui p 'Eiki Sea 'oku tonu p ke vakai'i he koe'uhí ko e pa'anga p eni ia 'oku 'omai fakahangatonu ki he f liuliuaki 'a e 'eá...

<002>

Taimi: 1435-1440

S miu Kuita Vaipulu: Pea 'oku totonu p ke 'ai mavahe 'oua 'e natu fakataha. Kapau 'e 'ai mavahe Sea, ko u tui au kuo 'osi lava homou f soa ko na'e tanu, konga homou f soa he ta'u atú. Ka ko u fanongo au ia kuo 'osi to e pulia ia 'i he tahí. Pea ko e 'uhinga p hono 'eke 'Eiki Tokoni Pal mia. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 . Me'a mai 'a e 'Eiki N pele 'o Vava'ú.

Lord Tu'i'afitu: Ki'i faka'osi atu p eni pea ke toki tu'utu'uni leva he ko u ongo'i kuo kamata ke maama ho'o me'á 'au. Ko e ki'i konga eni Sea, ko u fiefia lahi ai he 'oku tau hanga ki he ngaahi me'a fakanatula. Ka 'oku 'ikai ke tau fakatokanga'i 'a e me'a ko 'i hotau motua'iva'é, 'oku ofi taha mai ki he 'etau mo'ui. Pea 'oku tokanga ki ai 'a e 'Eiki Minisit Mo'uí. Ko e peesi 135, ko e Va'a ki he ngaahi me'amo'ui mo hono tokanga kina honau 'atakaí. Ko 'eku fehu'i p ki he 'Eiki Tokoni Pal mia, ka ko e 'Eiki Minisit ki he Potung ue ko eni. 'E lava fakak mai 'a e tokoni fakapa'anga 'a e polokalama tauhele kum ? He 'oku fele 'a e fanga kum 'i he fonua ni. Ko 'eku ki'i fehu'i p ia Sea, m 1 .

Fakama'ala'ala ki he s niti tokoni ki he ngaahi me'a 'oku 'ikai taau ke tupu he ngaahi feitu'u

'Eiki Tokoni Pal mia: M l Sea. Fakam l atu ki he Fakafofonga 'oku 'i ai p 'a e ki' i s niti he taimi ni, 'oku fai 'aki 'a e ng ue ki he *invasive species* 'a ia ko e ngaahi me'a 'oku 'ikai taau ke hoko, ke nau tupu 'i ha ngaahi feitu'u pau. Ka 'oku kau 'i he *project* moutolu ko ena 'oku mou mea'i *GEF.6*. 'A ia ko e *GEF. 5* eni ia na'a tau lau ki ai ko eni 'a e *project* ki hono tokanga'i ko 'a Fanga'uta. *GEF. 6* leva ko e *project* ke ne tokanga'i ke 'oua 'e h mai 'a e ngaahi 'akau p ko e ngaahi monumanu mo ha me'a 'i ha ngaahi feitu'u 'oku 'ikai totonu ke nau 'asi ai. Pea ko u tui mahalo ko e tali ia 'Eiki N pele. Ko e faka'amú mahalo ki he ta'u kaha'u 'oku lahi mai 'a e ki' i s niti ke fai 'aki 'a e ngaahi fatongia ko ia. 'Ikai ngata p 'i he kum , ka ko e ngaahi monumanu kehekehe 'asi 'i he ngaahi feitu'u ' takai kehekehe. M l .

'Eiki Minisit Polisi: Sea, ko 'eku ki' i tokoni p mu'a.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'a e 'Eiki Minisit Polisi.

'Eiki Minisit Polisi: Sea, 'oku ngali fakakata 'a e poini 'oku ne me'a mai ai 'a e 'Eiki N pele fekau'aki mo e kumá (h fanga he fakatapu), ka ko e me'a eni ia 'oku mo'oni ia. Tautefito eni ki he 'elia 'oku ofi ki he uafú. Ko e 'uhingá ko e hifo mai 'a e ngaahi Koniteina, fanga l fo'ou 'oku 'asi, kalasi kum fo'ou 'oku 'asi, pea 'oku lahi 'a e talanoa mo e l unga ai Sea. Ka ko hono mo'oni 'oku 'i ai foki 'a e ngaahi me' fo'ou 'oku 'asi mai he taimi ni, ko e k l ko e 'ai ke nau pipiki ai, ko e ngaahi me'a t kum fo'ou 'oku *snap p* mo e h fua. Loi katoa ia Sea. Na'e me'a mai 'a e 'Eiki N pele ko ena, *pussy-cat* ki ai. Ko e me'a mo'oni p ia Sea. Ko e pusi ki ai kae 'osi k toa Sea, ko e me'a mo'oni ia pea na'e kau 'a e motu'a ni ia he kumi ki ai. 'Oku 'i ai 'a e kautaha 'i Tonga ni, mahalo 'a e *Nishi*, ko 'enau ng ue 'oku tokanga ki ai, ko 'enau fale'i eni ko 'ene a'u 'o fu'u lahi ko e pusi ki ai Sea, kae nonga 'a e pal palema ko ia Sea.

'Eiki Tokoni Pal mia: M l Sea, kau ia he ngaahi fokotu'u ke fai ha sio ki ai Sea, ke 'ai ha ki' i pusi ke lahilahi. Fokotu'u atu Sea, m l .

Sea K miti Kakato: Fokotu'u mai! Me'a mai 'a e 'Eiki N pele Fika l 'o Tongatapu.

Tokanga ki he aleapau fakatau 'inasi e *Digicel* he kautaha *TCL*

Lord Vaea: Sea, ko e ki' i me'a p ke u fehu' i atu ki he Tokoni Pal mia. Mahalo kuo t mu'a 'a e fehu' i ia Sea, kae 'ohake ai leva ko e 'uhinga ko e faingamalie ko u manatu' i kae toki fai 'a e p loti. Ke ne 'omai p mu'a ha ki' i fakamatala fekau'aki pea mo e ongo aleapau ko na'e fai 'e he *Digicel* mo e *Cable?* 'A e Potung ue ko eni *Commuciation* ke 'omai ha ki' i fakama'ala'ala ai pea toki hoko atu. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l !

Fakakakato *Digicel* aleapau fakatau 'inasi *TCL* 'i Siulai

'Eiki Tokoni Pal mia: Neongo p Sea, 'oku 'ikai ke 'asi ia 'i he L pooti ko eni, kae mahalo 'oku sai p ke 'oatu ha ki' i fakama'ala'ala. 'A ia na'e fai ko ia 'a e aleapau, hang na'a ku fakahoko atu ki he Fale kimu'a atu. 'I ai leva 'a e ngaahi *condition* pe ngaahi me'a na'e fiema'u ke fakakakato kae toki *complete* leva pea fai mai leva 'a e *payment*. 'Aaho 26 'o Siulai, kakato katoa

'a e ngaahi fiema'u mo e ngaahi *conditions* ko ia, pea na'e *pay* mai leva 'o *receive* 'i he 'akauni US\$ ko eni 'a e Pule'anga Tonga 'a e 4.1 miliona ko e fakakakato ia 'a e aleapau ko ia. M 1 .

P loti'i 'o tali 'a e Fakamatala Fakata'u MEIDECC 2015/2016

Sea K miti Kakato: M 1 . Hou'eiki! Kuo mou laum lie. Kalake! Fokotu'u pea pou pou. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e 4.1 – Potung ue MEIDECC. Fakah 'aki 'a e hiki homou nimá.ki 'olunga.

Kalake T pile: Sea, loto ki ai 'a 'Aisake Valu Eke, Vili Manu pangai Hingano, 'Akosita Lavulavu, S miu Kuita Vaipulu, Sosefo Fe'ao Vakata ...

<004>

Taimi: 1440-1445

Kalake T pile : ... 'Eiki Minisit Polisi, 'Eiki Minisit Ako, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisita Fefakatau'aki, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Minisit Fonua, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Vaea, 'Eiki N pele Tu'i' fitu. 'Eiki N pele Tu'ivakan . Loto kotoa ki ai e Hou'eiki, toko 19.

Fakamatala Fakata'u Polisi Tonga 2015/2016

Sea K miti Kakato : M 1 Hou'eiki ho'omou laum lie lelei ki he Fakamatala Fakata'u ko eni. Tau hoko atu ki he 4.2, Polisi Tonga, 2015/2016.

'Eiki Minisit Polisi : Tapu mo e Feitu'u na, Sea, pea peh ki he Hou'eiki M mipa ho'o K miti Kakato, kae fakahoko atu e Fakamatala Fakata'u 'a e Polisi Tonga ki he ta'u 2015/2016. Sea, ko e vaha'a taimi eni na'e fua fatongia ai 'a e 'Eiki Minisit ki he T naki Pa'anga 'o e 'aho ni, 'i he Potung ue Polisi, pea ko hono fakakakato mai eni, Sea, ke fakapapau'i 'oku tulituli ki he taimi totonu hono fakah mai 'a e ngaahi Fakamatala Fakata'u. 'Oku ou 'oatu nounou p , Sea.

Ko e ngaahi me'a mahu'inga 'o e ng ué, kau ai heni, Sea, 'a e ngaahi ' siu ne 'ohake 'e he 'Eiki Minisit , ke tokanga ki ai e Komisioná, 'oku h ia he peesi 9. Ko e fa'unga e Potung ue, 'oku h ia he peesi 11 ki he 13. Ko e ngaahi ' siu kau ki he pule'i 'o e kau ngaué, peesi 15 ki he 17. 'Oku me'afua ko na'e tokanga ki ai e 'Eiki Fakafofonga Tongatapu 5, *KPI*, 'oku h ia he peesi 12, Sea. 'Oku 'i ai mo e ngaahi *operations* kehekehe, 'oku h ia 'i he peesi 26, Sea, mo hono ngaahi ola. Mahalo ko e taha 'o e ngaahi ' siu na'e toutou 'ohake 'i he vaha'a taimi ko eni, ko hono fehu'ia 'o e kokeini ne ma'u ko ia 'i Vava'u, mo e founa na'e ng ue'aki 'e he Potung ue Polisi Tonga, mo e iku'anga e kokeini ko ia. 'Oku h eni 'i he peesi 10. 'Oku fakah mai 'e he Komisioná, na'e 'ave 'a e faito'o ko eni ki Niusauele, 'Asitel lia, ke sivi fakapapau'i mei he Polisi Fakafonua 'Asitel lia, na'a nau ma'u e me'a tatau p mo ia na'e 'oange mei he Polisi Tonga. Fakapapau'i kuo 'osi faka'auha 'a e faito'o konatapu 'i he 'aho 6 'o M 'asi, 2013, 'e he Ma'umafai, 'i 'Aositel lia. Ko hono 'uhinga p ne fai 'a e fehu'ia 'o e me'a ko ia 'i he vaha'a taimi ko eni, Sea, pea 'oku taki p ki ai e tokanga, kae peh ki he ngaahi pole 'oku fehangai pea mo e Potung ue, 'oku h ia 'i he peesi 40. Pea 'oku loto fiefia p e motu'a ni ke tokoni atu ke tali ha ngaahi fehu'i. Pea 'oku ou tui p 'e to e tokoni mai p mo e 'Eiki Minisit Polisi M 1 1 , ka ko ia na'e fua fatongia

he 'aho ko ení, ke pou pou atu ki ha fa'ahinga fakamatala pe fehu'i 'e 'omai, 'Eiki Sea. M l 'aupito, Sea.

Sea K miti Kakato : Hou'eiki, mou me'a mai ki he l pooti 'a e Polisi. Tau kamata p mei he fonua mama'ó. Fakafofonga 17, Niuá.

Fakam l 'ia tali ke hiki 'Api Polisi Kul mei Havelu

Fe'ao Vakato : Sea, fakatapu atu ki he Feitu'u na. Fakatapu atu ki he Hou'eiki M mipa e K miti Kakató, Sea. Ko e 'uluakí p 'oku ou fakam l atu p au ki he Potung ué, peh ki he Pule'angá, 'a e tali lelei 'a e fokotu'u ko eni ke hiki ko e e 'Api Polisi Kulí, pea mei Haveluloto kae fakalahi atu e 'api lautohi 'o Havelulotó ki he 'Api Polisi Kulí. Sea, mea'i p 'e he Feitu'u na mo e Hou'eikí, ko e 'apiako lautohi ko ení 'oku tokolahi ka 'oku si'isi'i hono ki'i 'elia kekelelé, pea lava atu mo ha ki'i faingam lie ki mala'e ke va'inga holo ai 'etau f nau. Pea ko e pou pou p ia ki he ngaahi fokotu'utu'u ko kuo fakahokó.

Fehu'ia ma'u mafai 'i 'Asitel lia ne fakapapau'i mai faka'auha kokeini ne ma'u

Sea, kuo u lave'i p e me'a 'a e 'Eiki Minisit , fekau'aki pea mo e faito'o kona tapu ko na'e puke pea mei he 'iot . Pea, Sea, kuo u lave'i p 'e au 'a e fakah mai pea mei he ma'u mafai, na'e 'ave ki 'Asitel lia. Ka ko 'eku fehu'i p 'aku ia, Sea, ki he 'Eiki Minisit . Lave'i p na'e 'ave ki 'Asitel lia, pea kuo hang ko e lau ko eni 'a e l pooti, he M 'asi 2013, pea kuo 'osi fakapapau'i mai mei he ma'umafai pea mei 'Asitel lia. Ka ko 'eku fehu'í, Sea. Pe 'e lava mu'a 'e he 'Eiki Minisit 'o fakama'ala'ala mai, ko e h 'a e ma'u mafai 'i 'Asitel lia ...

<006>

Taimi: 1445-1450

Fe'ao Vakato : ...P ko e *AFP Police Federal* ko 'a 'Asitel lia p ko e Niusauele p ko e h fa'ahinga ma'u fai ko ia na'a nau fakapapau'i mai 'a e faka'auha ko eni e faito'o ko eni Sea m l Sea.

Sea K miti Kakato: M l Minisit Polisi

Fakama'ala'ala he tali ke hiki 'Api Polisi Kul

'Eiki Minisit Polisi: M l 'aupito Sea pea 'oku ou fakam l p ki he Fakafofonga 'i he fehu'i 'oku 'omai, te u kamata p mei he polisi kul 'Eiki Sea ko e va'a mahu'inga foki eni ia 'i he potung ue he ko e kul h fanga he fakatapu ko ia ko 'oku ne hanga 'o tala e feitu'u 'oku 'i ai e faito'o konatapu he taimi 'oku fai ai 'a e fakatotolo Sea ke fakapapau'i, pea kuo 'osi ako'i p 'a e fanga kul ko eni ki he founga ko eni Sea. Ko 'enau 'ilo'i p 'enautolu ia ha fa'ahinga *drugs* 'i ha feitu'u 'oku tangutu e kul ki lalo, pea 'oku 'ilo leva he polisi 'oku 'i ai 'a e *drugs* ai pea 'oku fai leva e ng ue, holomui leva 'a e kul mo e polisi kae 'omai e ni'ihi ko 'i he *lab* 'o 'ave e me'a ko ia 'o toki sivi fakapapau'i mai. 'Oku mahu'inga 'aupito ia 'a ia ko nautolu 'oku nau tu'u ko he ngaahi *border entry*. Sea kapau 'e me'a 'a e Hou'eiki ki he *Border and Protection* 'a e ngaahi

fonua 'Aositel'ia, K' nata, 'Amelika meimei k' toa p'ia 'i he mala'e vakapuna 'i uafu 'i he feitu'u ko 'oku 'omai ai e ngaahi fakamoimoi ko e fanga kul' 'oku ng'ue'aki ko hono malu'i e fonua Sea, pea 'i Tonga ni 'oku 'amanaki ke fakahiki e fanga kul' mei he feitu'u ko eni na'e felotoi p' 'a e motu'a ni pea mo e 'Eiki Minisit' ko ki he Ng'ue'anga Lalahi *Hon. S' misi Sika* ke ki'i taha si'i p' 'a e polisi kul' ki mui ki he 'elia ko 'oku nau 'i ai, kae hoko atu 'a e langa ko ki he *GPS* Havelu Sea 'i he vaha'a taimi ko ia 'oku kumi leva 'lia ke hiki kakato ia ki ai, pea kuo 'osi 'i ai faka'ilonga'i e feitu'u ke hiki ki ai Sea mo langa fo'ou, he vaha'a taimi ko eni.

Tali Potungae Polisi h'ange 'atita 'atita'i ng'ue ki he kokeini na'e ma'u

'A ia ko e tu'unga ia 'oku 'i ai 'a e tafa'aki ko ia, kuo 'osi fai e felotoi ai Sea, ko e me'a ko eni ko ki he *drugs* 'oku fehu'i mai Sea ko e fakamatala ko eni 'oku h' mai ko eni 'i he fakamatala fakata'u na'e 'ave eni Sea ki *New South Wales* ki he polisi ko ai, pea ko e *confirmation* na'e 'omai mei he *AFP (Australian Federal Police)* 'oku 'asi ia 'i he lea fakap'langi k' ko e peh' ko kuo faka'auha ko e me'a ia kuo fakah' mai kuo 'osi faka'auha ia he ma'u mafai 'a 'Asitel'ia Sea. 'Oku mahino p' ki he motu'a ni 'oku 'i ai 'a e l'vei pea na'e fai e felotoi e motu'a ni mo e Komisiona Polisi 'osi tali Sea he Komisiona Polisi ke h'ange 'a e 'Atita mo e *Ombudsman* 'o fakatotolo'i e 'alunga ko ia 'o e *drugs* p' ko e faito'o konatapu ko eni he vaha'a taimi na'e *handle* ai he Potung'ue Polisi, kae lava ke fai ha fiem'lie ai, 'a ia kuo 'osi fakamo'oni e tohi ko eni sitapa 'o 'ave ia ki he, na'e 'omai ki he motu'a ni mo e Minisit' Lao 'e faka' t' e *Ombudsman* kae peh' ki he 'Atita ke nau h'ange 'o fakakakato ia kae fai e fiem'lie ki he tafa'aki ko eni Sea.

Mahalo ko e ki'i tali p'ia mo e tokoni te u lava 'o 'oatu Sea tukukehe Minisit' Polisi he 'aho ko ia na'a lava 'o tokoni m' l' Sea.

Sea K' miti Kakato: M' l' 'Eiki Pal' mia

'Eiki Pal' mia: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma' 'a e toenga 'a e Hou'eiki kae fai atu p' ha ki'i tokanga ki he potung'ue ko eni, kapau te mou me'a hifo Hou'eiki ki he taumu'a 'a e ng'ue 'a e potung'ue ko eni 'oku 'asi he peesi 7, taumu'a " Ko 'emau taumu'a ke fakalelei'i ange 'a e nofo hao mo malu 'a e ngaahi *community* Tonga pea ke fakasi'isi'i 'a e manavah' ki he faihia 'i he fonua ni". 'I he'ene peh' 'oku mau fakahoko 'a e lao, tokoni ke fakafepaki'i 'a e mahalo 'a e faihala 'oku puli pea malu'i 'a e kakai 'o e fonua. 'Oku h' 'i he kupu 8 'o e Lao 'o e kau Polisi 2010 'a 'emau ngaahi fatongia.

Tokanga ki he tupu fakautuutu ki 'olunga e faihia he fonua

Sea ko u tui 'oku mou fanongo kotoa mou me'a ki he taumu'a ng'ue, ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni, hei'ilo kimoutolu mo e anga ho'omou vakai k' ko e anga e ki'i fakasiosio holo 'a e motu'a ni, 'oku fakautuutu ke to e lahi ange 'a e faihia, fakautuutu ke to e lahi ange 'a e nofo manavah' mo e puputu'u 'a e kakai, pea 'a ia 'oku tupu p'ia mei he mohe 'a e lao, ko e lea ko eni ko e mohe 'a e lao, na'e 'ohake ia 'i he fakataha 'a e ngaahi v' henga Kolomotu'a ...

<007>

Taimi: 1450-1455

Eiki Pal mia : ..pea ko e tokotaha ko eni na'a ne fai 'a e lea ko ení na'e hulu'i mai 'a hono 'initaviu 'i he telev sone. Ko e tokotaha ko ení na'e nofo Nu'usila. Na'e 'uluaki nofo p 'i Tonga ni, pea hiki atu ki Nu'usila pea mo hono ki'i f milí 'o nofo ai ha ngaahi ta'u lahilahi. Pea ko 'ene to e foki tu'o uá mai eni. Ko 'ene fakamatala ko ia na'e 'ohake 'i he fakataha ko ení 'o mau fanongo k toa ki aí, na'e peh . Ko e Tonga ko na'e maheni mo ia pea toki hiki ki Nu'usilá, na'e melino, mo'oni p na'e 'i ai 'a e faihia ka na'e malava lelei 'e he Pule'angá ke ta'ota'ofi 'a e fakapapau'i p 'oku malu 'a e kakai. Ko 'ene fo'i foki mai ko ení, ko e Tonga ko ia na'e maheni aí, kuo 'ikai ke toe 'i ai, pea 'oku ne ongo'i 'oku 'ikai ke malu 'ene mo'ui. Ko e lea na'a ne ng ue'akí 'oku mohe 'a e Lao. Oku ou poupou ki ai. Kapau p 'oku ki'i 'aa hake p 'o fakaasiasi mai hono matá, ka ko hono mo'oní 'oku mohe. Ko e me'a 'oku ou tokanga ki aí, ke 'omai angé ha ngaahi fakamo'oni, ki he lau ko eni.

Tokanga ki he fanga fanga pulu 'e fitu 'i Vava'u

Ko Vava'u na'e toki fana'i ai 'e ha tokotaha 'o e kau ngoue mo e meleni 'a e pulu 'e 7. Te'eki ai ke hoko ha me'a peh he fonua ni, ke 'alu 'a e 'itá mo e lotomamahí 'o a'u ki he tu'unga kuo fana tavale 'a e fanga pulu. Toe p ke fana'i 'a e tangata. Ko 'eku fanongo ko ia ki he 'initaviu 'a e tokotaha ko ení, 'oku ..'uluakí 'oku fakamamahi, ko e uá, 'oku to e fakalilifu, tolú 'oku h nenefu mai 'a e tu'u 'a e kaha'u. Ko 'eku fehu'i ki he *Ministry* Potung ue ko eni. Ko e h e me'a 'oku tukuange ai p 'a e fanga pulu ia 'a e fonua ko ení, ke nau fa'iteliha 'o keina 'a e ngoue 'a e kakai? 'Oku hanga 'e he fa'iteliha ko eni 'a e fanga pulú 'o talamai 'oku 'ikai ke 'i ai ha Lao ia he fonua ko eni. 'Oku ne hanga 'o maumau'i 'a e ngoue 'a e kakai, pea 'oku 'ikai ke lava ke mahino 'a e fakalakalaká mo hono ngoue'i 'a e ngaahi kekelekele ko eni 'oku tu'u ofi holo 'i koló, ko e 'uhingá ko e fanga pulu. Ko e me'a 'oku hokó ia ko e fakamole 'a e tokotaha ko eni 'oku 'a'ana 'a e 'api tukuhaú, ke langa ha fu'u ' , ke malu'i 'a e fanga pulu. Ko e me'a 'oku ou tokanga ki aí ki he Potung ue ko ení, 'e anga f f hano ta'ofi 'a e me'a ko eni. Pea kapau 'oku 'ikai ko hanau fatongia ke ta'ofi, 'oku ou tui 'oku 'i ai p 'enau tokoni ki he fakamaau. Kole ki he Fakamaau ke tautea, he 'oku ou fanongo 'oku 'i ai p 'a e ngaahi hopo ia, ka ko e ki'i tauteá ia 'oku fakaoli ia, pea 'oku 'ikai 'i ai hano fu'u 'aonga 'o'ona, p 'i ai hano ola ke ne ta'ota'ofi. Ko e 'uluaki me'á ia.

Tokanga ki he taumu'a fakahoko fatongia 'a e Potung ue Polisi

Ko hono uá, 'oku 'ikai te u fie lave he ko e 'uhingá, 'oku lolotonga fai 'a e 'u fakatotolo ki ai. Ka neongo 'ene fu'u l loá, ka te mau kei tatali p , ki he ' fakatotolo ko ia. 'Oku ou t la'a ki he fakatotolo ko eni. Na'e 'i ai 'eku tohi ki he tangata ko *Neil Adset* 'i he 'uluaki ta'u p ko ia na'a ku h mai ai ki he Fale Aleá, ki he Potung ue ko eni ki he Pule'angá, 'o kole ki ai, pea u hanga 'o 'oatu mo e ' fakamo'oni ki ai, ke fai ha ng ue ki ai. Kapau 'e 'ikai ke ng ue ki ai, te u ng ue au ki ai. Pea ko e tali mai 'a e sianá ko e 2015 eni. Tuku 'oua te ke hoha'a te mau ng ue ki ai. Pea kapau 'e 'ikai ke mau lava ng ue ki ai, pea toki hoko atu koe ho'o 'alu 'o ... Sea, 'oku ou kei tatali p , kei tatali p ke lava 'a e ng ue ko eni. Kaikehe, ko e taha ia 'a e me'a ko eni 'oku ou tokanga ki aí, ko e *drugs* 'i he fonua ni. Pea 'oku 'osi mahino p ia kia tautolu 'e 'ikai ke lava 'e he kau polisi 'o fakahoko kakato honau ngaahi fatongia, he ko e t maliuana' ia tautautefito ki Vava'u, kau ai p mo Tonga ni. Na'a mo e 'otu motu ko eni 'oku 'ikai ke tau a'u ki aí, 'oku ou faka'uta atu pea mahalo p ko e tali ki aí, tokosi'i 'a e kau polisi, 'oku 'ikai ke 'i ai ha vaka ke ne takatakai holo he 'otu motu. Ka 'oku ou fokotu'u atu Hou'eiki mo e Minisit . Ko e palopalema 'oku lolotonga hoko he fonua ni, 'etau kau talavou' mo e finemuí, ko e hulutu'a 'a hono ng ue'aki

‘a e faito’o konatapu. Mahino p ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ‘oku ‘omai mei muli, ka ko e lahi tahá ‘o e me’a ko ení, ko e t p ‘e he ni’ihi ‘a e maliuaná, ‘o fakatau holo..

<008>

Taimi: 1455-1500

’Eiki Pal mia: p pea ma’u ia he kau, he talavou mo e finemui ‘o hoko ai ‘etau, hoko ia ko e fakamamahi mo e fakakina ki hotau fonua ni. ‘Oku ou kei t la’a p he polisi ko eni na’e, tangata ko na’e hola mei he Potung ue ko ‘i Vava’u, lolotonga ko ia ‘oku, ko e tokotaha ko eni ‘oku nofo ‘i he malumalu ‘o e kau polisi. Pea ‘oku ou fifili p ko e h ko e me’a ‘oku tuai ai ‘a e ng ue ki ai? Mo’oni p ia kapau ‘oku toki fai ha fakatotolo ka ‘oku ou tui au ko e me’a ko ia ia ‘oku ‘osi mahino ‘oku totonu p ke fai ha ng ue ki ai. Ko ‘eku ‘uhinga ke fakamahino ki he kakai ‘o e fonua ‘oku malu p fonua ni ‘oua ‘e nofo manavah ‘o hang ko e ... Ko e fa’ahinga faka’ilonga ia ‘oku ne talamai kiate kitautolu ‘oku mo’oni ‘a e ongo ko na’e ma’u he tangata ko na’e ha’u ‘oku ‘ikai ke ne ongo’i ‘e ia ‘oku to e malu ‘a Tonga ni ‘o hang ko e Tonga ko na’e maheni mo ia. Ko e lea fakamamahi eni ‘oku ‘ikai ke tau ongo’i ‘oku tau fiem lie ke lea mai ha Tonga ‘o peh mai ko e Tonga ko na’e maheni mo ia ‘oku ‘ikai ke kei ‘i ai. Pea ‘oku ‘ikai ke ne kei ongo’i ‘oku malu hotau fonua. ‘Oku tau polepole ‘e Hou’eiki hotau fonua pea ‘oku ha’u e kau folau ‘eve’eva ki heni ko e taha p e ‘uhinga ‘oku nau, taha e ngaahi ‘uhinga nau mai ki Tonga ni ‘oku nau, fonua ‘oku malu, angalelei e kakai. Ka ko ia ‘oku ou ‘ohake p ‘eku ki’i t la’a ko eni ‘o makatu’unga p he fo’i taumu’a ko na’a ku toki lau atu, he ‘ikai ke u to e lave ki he fakaiiki ka ko u tokanga p ki he taumu’a mo ‘ene fakamamafa’i mai te nau ng ue ke fakasi’isi’i atu mo to’o atu ‘a e nofo manavah ‘a e kakai ‘i he anga ‘enau nofo hotau ki’i fonua ni. Mahalo ko e me’a p ia ‘oku ou tokanga atu ki ai ka ko u faka’amu p ‘e fai ha ng ue ki ai.

Tokanga ki he lahi faufaua ngaahi me’a e Pule’anga

‘Oku ‘i ai mo e me’a ‘e taha ‘oku ou ma’u ‘a e lahi ‘o e me’alele ‘a e ngaahi Potung ue k toa ‘oku ou tauhi ia. Pea ‘oku ou vakai hifo ko ki he ‘ me’alele, Hou’eiki ‘oku te’eki ai ke fai ha’atau ng ue ki he me’a ko eni. Ko u fakakaukau ke sivi faka’aho e me’alele, t naki k toa a’u ki uafu ki h ki he fo’i ‘ata’at ko ‘a e me’alele Potung ue ‘e taha ha ‘aho, fo’i ‘aho kakato kae fai hono vakai’i. Mahalo ko e me’a ia, ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘oku totonu ke tau a’u ki ai ka ko ‘eku fokotu’u ‘oku totonu ke tau ‘alu tautolu ki ai. *MOW*, ko e *MOI*, tuku k toa he ‘aho Falaite uike kaha’u ho’omou me’alele ki tahi, me’a atu e Hou’eiki Minisit mo e Minisit ko ia ‘o sio ki he me’alele. Kai kehe ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga ke mou takitaha vakai ki he lahi ‘ene me’alele pea mou talanoa mo ho’omou kau ‘ofisa ki he anga ‘o ‘enau tauhi ‘a e me’alele ‘a e Pule’anga. Ko e me’ang ue ko eni Hou’eiki, mahu’inga pea ‘oku ou fakatokanga’i hifo ‘oku ‘i ai mo e ngaahi Potung ue ‘oku to e h mai e me’alele fo’ou ko e fakamahamaha ia ‘a e me’a ko eni kuo ‘osi.

‘Ikai ngata ai, kapau te tau fika ki he lahi e ‘utu ‘o e me’alele takitaha, te ke lava p koe ‘o ‘eke ki ... Mai e me’alele ‘e taha tesi’i ‘aki ho Potung ue pea ke t ke ‘omai e fakamole he’ene ‘utu. Te ke ‘ilo ai ‘a e lahi ‘o e ‘utu ‘o e ngaahi me’alele ‘oku ‘ikai ke tonu ke a’u ki ai. Ko ia ‘oku ou fokotu’u atu ke tau kamata mei he Potung ue Polisi, na’e l unga mai ‘a e tokotaha ko eni ‘oku si’isi’i ‘enau me’alele, kae t ko ‘oku lahi p ia. ‘Oku lahi p ia ka na’e ‘ikai ke ne fakatokanga’i ‘e ia ‘a e lahi ‘ene me’alele. Ko Ha’apai, me’alele ‘e tolu. Totonu ke to’o e me’alele ‘e taha mei

Ha'apai 'o 'ave ki Vava'u he 'oku 'ikai ke ai ha loko me'a ia 'i Ha'apai 'e fai ai. Melino 'aupito p 'a Ha'apai.

Sea K miti Kakato: Pal mia, Pal mia tau ki'i ...

'Eiki Pal mia: Kai kehe m l 'aupito.

Sea K miti Kakato: M l l ai.

(*Pea na'e ki'i m l l ai*)

<009>

Taimi: 1515–1520

S tini Le'o: Me'a mai e Sea e K miti Kakato.

Sea K miti Kakato: Tapu mo e 'Eiki Pal mia 'o Tonga. Fakatapu ki he Hou'eiki N pele 'a 'Ene 'Afió. Peh foki e Hou'eiki Minisit e Kapinetí. Tapu mo e Kau Fakafofonga e Kakaí. Hou'eiki, hoko atu ho'omou feme'a'akí, 'e me'a mai e Minisit Polisi.

'Eiki Minisit Polisi: Tapu mo e Feitu'u na Sea kae peh ki he Hou'eiki M mipa ho'o K miti Kakató. Kae hoko atu mu'a ha ki'i fakalavelave ki he ngaahi fehu'i na'e 'omai 'e he 'Eiki Pal mia. Pea tuku p mu'a ke u kamata mei he, na'a ku hikihi hifo heni 'a e fehu'i p 'oku holo 'a e hiá mo e ongo'i 'a e ni'ihi 'oku 'ikai ke nau malu. Poini mahu'inga eni Sea, me'a p ke fakamahinó ko e l pooti eni 'o e 15/16. Ko e 17 eni Sea ka ko e fekau'aki mo e fet kuaki ko 'a e hiá, 'oku h ia he peesi 31. Ngaahi hia 'i he Lao ki he Ngaahi Hiá hono vetekí. Ka u ki'i lau atu p konga ko ení. Fakak toa. Ko e 'alunga 'o e ngaahi hia ki he koloá 'oku holo talu mei he 2011-12. 'Oku 'analasio hifo ai 'a e t kunga ko 'oku 'i ai 'a e ngaahi hiá Sea 'oku mahino p ki he motu'a ni 'e fet 'aki. Ka ko u fie fakahoko atu p Sea. 'Oku 'ikai ke faka'ikai'i 'e he potung ué 'a e ngaahi peau t 'oku hake mai he kuonga ni. He ko hono tuifio 'a e 'initanetí pea mo 'etau p kinga ki m mani lahí mo hono fakafoki mai hotau k inga 'e ni'ihi ko e *deportees*, ko e hake mai 'a e faito'o konatapu mo 'etau nounou fakapa'anga ke fakafetaulaki'i 'a e ngaahi fiema'u fakalaó, 'oku mahino p Sea, 'e hang ko e liliu 'a e 'eá mo e hake 'a e tahí, 'e ai e ngaahi me'a te tau lava 'o fakafetaulaki'i pea 'i ai e taimi te tau ongo'i 'oku tau mafasia ai. Ko ia 'oku tali p 'e he potung ué ka ko hono mo'oní Sea ko e lelei taha eni 'a e potung ue 'oku fai 'o fakatatau ki he ngata'anga fakapa'anga 'oku ala ma'u 'e he potung ué. Mahalo 'e mea'i p 'e he Hou'eikí, feinga e motu'a ni he ta'u ni ke hiki e tokolahi 'a e potung ué makatu'unga p he ngaahi faka'amu tatau.

Ng ue kau polisi ki he fanga fanga pulu hoko 'i Vava'u

Mahalo te mou mea'i ko 'eku ma'uloto 'i he fakamatala fakata'u ko ení Sea ko e vaha'a taimi ko ení ko e pa'anga 'e 7.8 miliona na'e 'omai ki he potung ué. Pa'anga 'e 6.2 miliona ai ki he v hengá, pa'anga 'e 1.6 ai ki he *operation*. Ko e t kunga ia ko 'oku tau 'i aí. Pea ko u tui p Sea ko e p teni ia ko ení 'e ma'u p ia 'e he ngaahi potung ue kotoa. Ka ko e natula ia e feinga 'a e potung ué. Ko e fekau'aki ko pea mo e fanga pulú Sea. 'Oku, ko e fakamatala na'e 'omai ki he motu'a ni 'oku 'ikai ke l unga faka'ofisiale tokotaha ha'ana e fanga pulu ko na'e peh na'e fana

'i Vava'u. 'Oku mahino p ki he motu'a ni na'e a'u atu ki Vava'u 'oku h ai, ki'i tokotokolahi e fanga pulu ko 'oku tukuange noa'ia p . 'I he fuofua 'a'ahi atu e motu'a ni he tu'utu'uni e Pal mia ke u lele atu ki Vava'u ko e kongá e teuteu 'a e ngaahi 'apitanga fakapule'angá ke ma'a ko e 'uhingá ko e 'aho 'Ene 'Afió. Na'a ku fe'iloaki ai mo e Kovaná pea na'e 'ohake ai e kaveinga ko ení, ke tokanga mu'a ki he me'a ko ení na'e tokanga ki ai 'a e Pal mia Sea. Kaekehe, 'oku 'ikai ke l unga e tokotaha ia ko ení, ke ne fie fakahoko ha l unga ka ko e ng ue ko 'oku fakahoko 'e he potung ue he taimi ni ko e fakatotolo ki he t kunga hono ng ue'aki ha me'atau 'i ha feitu'u 'oku nofo ai 'a e kakai, ki hono t kunga fakalao pea mo e, mo fakapapu'i p ...

<001>

Taimi: 1520-1525

'Eiki Minisit Polisi: ... na'e malu ko e 'uhinga ko e mo'ui 'a e kakai. Ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e ng ue 'i he taimi ni.

Fakah Pule'anga fu'u lahi 'aupito faito'o konatapu he fonua ni

Ko e fakatotolo ko ia fekau'aki pea mo e maliuana pea mo e *drugs* Sea 'oku lahi 'aupito 'a e tokanga 'oku 'ave 'e he potung ue fekau'aki pea mo e faito'o konatapu. Pea 'oku toutou lave ki he ngaahi hua faito'o konatapu lahi talu e ki'i m hina 'e f p nima ko eni 'oku h ki ai 'a e motu'a ni Sea 'oku 'ikai ko ha to e fakakatakata 'a e lahi ko 'a e faito'o konatapu 'oku ma'u tatau p ia 'i Hihifo mo Hahake, Kolomotu'a mo Kolofo'ou pea ko e me'a eni 'oku m lie Sea. Hihifo mo Hahake ko e maliuana pea ko e t e ni'ihi 'o e maliuana ko eni 'oku t he fanga ki'i me'a p 'oku hikihiki takai holo. Lau afe 'a e kau maliuana mo e tenga'i'akau maliuana pea to e lahi mo e pa'anga. 'I ai mo e me'atau mo e mahafú ko e t kunga ko 'oku tau a'u ki ai Sea. Ko 'ene 'unu'unu mai ko é ki kolo ni pea *ice* leva ia. Kolomotu'a, Kolofo'ou ko e *ice* ia 'oku puke Sea.

'A ia ko e t kunga ko 'oku tau 'i ai 'oku ui m lohi mai 'a e kuonga ke taki e tokanga ko hono pukepuke 'a e ngaahi fu'u peau ko eni 'oku hake mai. Pea 'oku f ng ue'aki e motu'a ni mo e potung ue 'oku tui m lohi 'a e Komisiona ki ai kae peh ki he Tokoni Komisiona mo e ngaahi ng ue 'oku nau palani ke fakakaukau'i hono toutou 'ohofi ke fakapapu'i 'oku holoki hifo 'a e tafa'aki ko eni. 'Ikai ke 'i ai ha fonua ia Sea te ne lava 'o ta'ofi fakak toa ai e me'a ko e hia 'ikai lava ia. Ko ho hanga p 'o tukuhifo ki he tu'unga 'oku *tolerable* pea lava ke pukepuke 'a e tau'at ina 'a e kakai. Ka ko e ng ue ia 'oku fai ki he faito'o konatapu 'e Sea.

Tali ki he hoha'a tuai ngaue ki he hola popula muli mei Vava'u

Ko e hola ko eni ki Vava'u he lave ki ai 'oku, ko u tui 'oku lolotonga livi 'a e Komisiona pea ko 'ene foki mai ko ia 'o aofangatuku 'a e tu'utu'uni ki he ni'ihi ko eni Sea. Na'e lava atu 'a e motu'a ni pea mo e Komisiona ki he *operation* ko 'i Vava'u feitu'u kotoa p 'oku h 'ele ai 'ene 'Afi 'oku pau ke 'alu ai 'a e *operation* ia 'a e kau polisi. Na'a ma 'i ai 'i Vava'u kau eni he me'a na'e fai ki ai 'a e talanoa Sea 'e aofangatuku ia 'i he'ene foki mai mahalo ko e uike 'e ua mei heni kuo m hino 'a e tu'utu'uni kau ki ai 'Eiki Sea ka 'oku 'ikai ke tukunoa'i.

Fakama'ala'ala ki he halanga faitu'utu'uni he Potung ue Polisi

'E Hou'eiki 'oku 'i ai 'a e faka'amu p ke fai he f m hino'aki ko e mafai ko ia ki hono fakalele *operation* 'o e potung ue 'oku 'i he Komisiona ia. Puke 'o e hia fakatotolo 'o e hia *operation* tu'utu'uni ki he kau ng ue k toa ia 'oku 'i he Komisiona ia. Ka 'oku kau ai 'a e tu'utu'uni ko ko ha ni'ihi ke tuli. Ko e kaunga ki ai 'a e motu'a ni Sea ko e *policy* p ko e tu'utu'uni 'oku 'oatu ke taki ki ai e *priority* p ko e tokanga mavahe 'a e potung ue. Pea na'a ku 'ave 'a e tu'utu'uni tohi ke fai 'a e tokanga ki he faihala 'i loto p ko ha maumau lao ke fakapapau'i 'oku tukuange e ni'ihi ko ia. 'Oku a'u 'o toko hiva 'i he 'aho ni 'a e ni'ihi ko ia Sea pea 'oku 'i ai mo e ni'ihi kehe 'oku luelue mai he fo'i laini tatau. Ko e me'a p ke fakam hino 'oku 'osi hanga he 'e Komisiona 'o tuku ha ni'ihi ki tu'a pea fakafoki ia he poate 'oku m 'olunga hake 'i he Komisiona. 'A ia ko e poini ko hono tuku ko ha ni'ihi ki tu'a 'oku pau ke fakapapau'i mo'oni pea kapau he 'ikai ke fakapapau'i mo'oni ko e ngaahi *ground* ko 'e tuku ai nautolu ki tu'a 'oatu 'e liua ia 'e he poate pea 'oku 'i ai 'a e kau fakamaau ia 'oku nau m mipa 'i he poate ko eni.

'A ia ko e ng ue ko 'oku fai ke fakapapau'i mo'oni 'oku tali ui 'a e kau ng ue 'a e Potung ue Polisi ki he lao 'oku fakahoko lelei 'e Sea. Ko e 'osi 'osi taha ko u 'ilo'i 'i he vaha'a taimi ko eni 'oku lele atu ai 'a e motu'a ni 'oku nau tokanga kakato ki he me'a 'oku ou talaange kiate kinautolu Sea. Pea me'apango p Sea he 'ikai ke lava ia ke peh ke fo'i m hina p 'e nima ko eni pea ma'u kakato e ola. Ka ko e t tenga 'oku fakahoko 'oku mau tui mo falala 'e fua. Mahalo ko e ki'i tali p ia Sea te u lava 'oatu ki he ngaahi palopalema ko eni. Ka ko u kei 'at p ke fakahoko mai. M l Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai e Minisit Ako.

'Eiki Minisit Ako: Tapu mo e Sea 'o e K miti Kakato. Tapu mo e 'Eiki Pal mia kae 'uma' 'a e Hou'eiki Minisit 'o e Kapineta. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau N pele 'o e fonua peh 'a e fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

Ko e moto ko eni 'o e potung ue ko eni ko e falala mo e loto ma'u ko e fatongia. Pea ko u fakam l lahi 'aupito ki he 'Eiki Minisit ko eni 'i he'ene ng ue 'oku fai ke fakafokifoki mai 'a e falala 'a e kakai pea mo e loto 'o e kakai ki he faifatongia 'oku fai ki he potung ue ...

<002>

Taimi: 1525-1530

'Eiki Minisit Ako: ...Ko 'eni. Ko e tokotaha ni na'e 'osi teu'i fakapolisi p pea 'oku fe'unga tonu ia pea mo e fatongia. Ko u fanongo kuo lahi 'a e kau polisi kuo 'ave ki he Fakamaau'anga pea nau hoko atu ki Hu'atolitolio koe'uh ko e paasipooti kuo kamata ke hua pea mo e ngaahi feitu'u 'oku ma'u mei ai 'a e malisuana. Pea 'ikai ko ia p ka kuo ne 'osi fakafoki mai e me'alele 'e 13 na'e tuku p ia 'i tu'a 'i he'ene kau ng ue.

Ke fai ha tokanga ki he tu'unga ng ue kau 'Ofisa Polisi

Ko e me'a 'oku ou tokanga atu ki ai e fakahoha'a na'e ng ue'aki foki 'i he ng ue faka-Pule'anga 'a e ng ue ta'u lahi. Pea hikihiki tu'unga ai, ka ko 'ene tu'u ko he taimi ni 'oku ng ue'aki 'a e

faifatongia, 'a ia ko e *seniority vs merit*. Ko 'eku fakahoha'a Minisit pea mo e Hou'eiki koe'uh ko e vahe Hahake mo e vahe Nuku'alofa ko e ongo fu'u vahe lalahi 'aupito 'aupito ia. Ko vahe Hahake 'oku 'i ai 'a e 'ofisa ko Semi Ve'ehala. Ko vahe Nuku'alofa 'oku 'i ai 'a e 'ofisa ko T vita Vailea ka 'oku na kei le'ole'o p . Ko e ng ue 'a e ongo 'ofisa ko 'eni 'oku fu'u 'ilonga 'aupito 'aupito. Ko Hahake ko kimautolu kuo fakatokanga'i holo 'aupito 'aupito e faihia pea mo e faikovi pea kuo foki 'a Hahake ki he melino. Pea 'oku tatau p 'eku tokanga'i mo T vita Vailea 'i vahe Nuku'alofa. Ko e ongo 'ofisa ko eni na'a na h fakataha p ki he Potung ue Polisi 'o ako'i ai kinaua. Pea 'oku na ma'u e tal niti mo e poto fakanatula 'i he fai 'o e fatongia ko 'eni. Ka 'oku 'uhinga p ko 'eku fokotu'u atu p 'e Minisit Polisi ke tokanga'i ang . Ko e ongo tamaiki ko 'eni 'oku na kei *acting* ka 'oku kapau, ko u tui au 'oku 'osi totonu ke na 'i he tu'unga kinaua ko eni 'i he ngaahi tu'unga ma'olunga koe'uh ko e ongo vahe koe'uh p ko 'eku vakai ko ki he faifatongia 'a e ongo tangata ko 'eni 'oku tu'otu'a tatau 'a 'ena faifatongia.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Tokanga ki he faka'au ke tokolahi kau kolekole he ngaahi falekoloá

'Eiki Minisit Ako: Ko e, na'a ku toki talanoa 'anenai pea mo e tangata Tonga nofo Nu'usila na'a ne fakahoko mai kiate au na'a ne, na'a nau 'i he pangik 'o toho 'enau silini pea mo hono ki'i foha na'e toki folau mai mei *Dubai*. Ko e me'a fakahela mo'oni e me'a ko e kolekole, fakamamahi. Ko 'enau mai eni mei Nuku'alofa hang ko e me'a ko eni 'a e Pal mia. Ko e kakai ko na'a nau anga 'i Tonga he ta'u ko eni 'e tolungofulu kuo hili kuo nau foki mai nautolu 'oku kehe ia. Ka ko e tuku atu p 'e 'Eiki Minisit ki he Feitu'u na ke vakai ang 'a e kolekole 'oku fu'u hoko ia ko e fakakina (*nuisance*). Ko e ngaahi falekoloa pea kuo kalo 'ulu mo e kakai 'e ni'ihi 'i he kakai ko eni 'oku 'ikai ke ia 'o fai ha ng ue kae p ia ke kolekole p . Pea ko e kolekole ko ia 'oku fai 'oku 'ikai ke 'uhinga ko e ma'u ha me'atokoni kae p ia 'o inu pia. Pea mahalo 'oku kau ai mo e ko eni ki he kau siana ko u fanongo 'oku ngaahi p 'enau fanga ki'i kavam lohi 'a nautolu, fefeka 'aupito honau ngaahi 'api 'o fakatau atu. Pea ko e tuku atu p ia 'e 'Eiki Minisit ke fai ange ha tokanga ki ai mo ho'o kau ng ue k ko hono fakak toa ko u fakam l atu Minisit , fakam l atu ki ho'o kau ng ue m l 'aupito e ng ue lelei pea mo e feinga ke fakafoki mai 'a e falala 'a e kakai pea mo e fonua ki he potung ue, m l 'aupito.

Sea K miti Kakato: M l Minisit . Me'a mai e Hou'eiki N pele Fika l 'o Vava'u.

Lord Tu'i' fitu: M l 'aupito Sea 'a e ma'u faingam lie. Ko u to e lava hake p au ke u fakam l e, 'a e maama ko eni e me'a 'oku me'a 'aki 'e he Minisit Polisi, 'a e me'a na'e lauita'u hono 'ohake 'e he Fale ni 'a e faito'o konatapu lahi taha kuo ma'u hotau vahefonua ni. Pea ko kuo maama mai e, 'a e kong, ko u tui p 'oku, ko e tangata totonu p hang ko e me'a 'a e Minisit Ako ko e tangata totonu p eni e ' takai ko ia. Pea 'oku ou ki'i tokanga p au ia ki he anga 'o e feng ue'aki (*Tapu p mo e Minisit Polisi*), mahalo kiate au ko 'eku, ko e ki'i mahino ma'ulalo Minisit Mo'ui ko e Feitu'u na ko e pule faka'aufuli koe 'o e *drugs* 'i he taimi 'i he fonua ni. Ko 'eku 'uhinga p 'eku fakahoha'a he na'e, ko au nau fakamo'oni he me'a ko ena. Pea nau 'eke ange ki he tokotaha na'e 'alu ange 'o 'oange ko e h e me'a te u fakamo'oni ai 'i he fu'u me'a ko ena, 'a e ...

<009>

Taimi: 1530-1535

Lord Tu’i’ fitu : ... Ko e ‘uhingá ko e Minisit Mo’uí, ko e pule faka’aufuli ia ki he ‘ faito’o, mo e h , mo e h . ‘Oku maama mai ai e me’a kiate au, ‘e ‘Eiki Minisit Polisi. Kapau ‘e maau e ng ue ‘a e Feitu’u na, pea ‘ai mu’a ha l pooti ke ‘ave ki he Minisit Mo’uí, ke ne mea’i. Mahalo ko e tu’utu’uni ia ‘a e lao hotau fonua ni. Pea ko hono uá p , na’a ku toki lave’i hake he leti’o, na’e to e puke mo e fu’u faito’o kona tapu he lotu tahí, hotau potu tahí. Kae m l , mahalo kuo faka’auha atu ia. Ma’u he vaka Falanis mahalo, ko ‘eku lave’í pe ‘oku tonu. K kiate au, ko e maau peh ko ‘a e ng ué, hang ko e ng ue ‘a e Minisit Polisi, fekau’aki mo e Minisit Mo’uí, ‘a e ma’u e ngaahi faito’o konatapu pehe ni. ‘Oku tonu p ke ‘i ai hano fakapale’i, hotau va’a feng ue’akí, hang ko ‘Asitel lia. ‘Uhingá he kuo fai atu tautolu hono puke e ‘ m e’á, ‘ me’a faka-Polisi, kapau ‘oku ‘i ai ha ki’i *reward*. Pea kapau ‘oku ‘i ai ha ki’i me’a peh , Minisit Polisi, ‘ave ma’a e Minisit Mo’uí, he ko ia ‘oku ne pule’i, ke si’i fai’aki ha tokoni ki he kakaí. Ko ia p e ki’i tokoní, Sea. M l .

Sea K miti Kakato : Me’a mai, Minisit Lao.

Fakama’ala’ala fekau’aki mo e Lao Fanga Monumanu

‘Eiki Minisit Lao : M l Sea, ki’i ‘at hake ai leva. ‘Ikai ke u lotu ke ‘alu ta’*ediscuss*, ‘a e me’a ki he fanga manú. Ko e fana ko eni ‘i Vava’ú, ‘oku ‘ikai ko Vava’u p . Ko e maumau ko ení ‘oku k toa k toa ‘a Tonga ni. ‘Oku ‘i ai hoku tehina ‘oku ‘oku hopo, ko ‘ene fana e pulu, ko e maumau ki he me’a. Ko e fele e lao ia. ‘I ai e Lao ‘o Niuatoputapu. ‘Oku ‘i ai e Lao ‘o Hihifo, ki he fanga manú, ko e fana’i ‘o li’aki ai. ‘Osi hono taimi pea ‘ave, ka ‘oku ‘ikai p lava ia. H hono ‘uhingá, ko e ‘uhingá, ko ‘etau nonofó. Tau hanga mu’a ‘o fakakaukau’i, ko e h ha founga? Te tau lava p tautolu ‘o fakakaukau’i, ko e h . Na’a mau tupu hake na’e ‘i ai e ngaahi ‘ hoosi, h fanga he fakatapu, ‘i he ngaahi kolo kotoa p . ‘Ave ki ai e monumanú ‘o tuku ai, pea toki ‘alu e tama ko e ha’aná ‘o totongi ‘o ‘ave.

Ko e founga ko iá, ka tau hanga ‘o puke mai e fanga pulú, ko e talaatu ko e to e taufetuli . Ka tau hanga mu’a ‘o fakakaukau’i fakal kufua ma’a e fonuá. He ko e palopalema eni ia ‘oku kakato ai ‘a Tonga ni. Ko e h ha’atau me’a te tau hanga ‘o fakahoko, kae tuku mu’a. Ka ‘oku ou kole fakamolemole p au fa’ahinga ‘ia moutolu ko ‘oku ‘ikai ke mou ongo’i ia, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’amou ngoué. Kapau na’a mou ngoue, te mou ongo’i ‘emoutolu ho’omou atu, t kakau mai e fu’u fanga pulu ho’o ngoue’angá. Ko e me’a p ia ‘e faí, ko e fakapekia ‘a e fanga monumanú. Ko e fehu’í kia tautolu k toa. Ko e h ha me’a te tau hanga ‘o fakakaukau’i ke malu’i ai ‘a ‘etau ngoue’angá, pea ‘oua foki na’a to e hoko ha me’a peh . ‘A eni ‘oku ou talaatú, lahi ‘i he lao ia, Hihifo, Tongatapu, fana’i, tuku, ‘alu atu p ia hang ko ‘eku laú, kuo ke fie fana’i ka ‘oku ke ‘ilo ko e tangata’eiki e ‘oku ha’aná, maumau ka kuo ‘osi. Ka ‘oku tonu ia, ke tau fakakaukau’i, ko e h ha me’a. Pea ko e me’a ia ‘amautolu ko eni ‘oku faí. Ko e lao ia ko iá, ‘oku ‘i he ‘Eiki Pal mia. Ka mou tokoni mai. Kuo ‘osi fai e ‘ lao ia, hang ko ia kuo u ‘osi talaatú. Fele ‘a lao, ka ‘oku ‘ikai ke ng ue. Ka mou fakakaukau mai, ke tau fakakaukau’i fakal kufua. Ko e h ha me’a te tau hanga ‘o fai ke malu’i ai e kakai ko , pea mo e fa’ahinga ‘oku ‘i ai ‘enua monumanú. Ko hono mo’oní, ko ‘eku talaatu ‘a’aku. Ko e *solution* ia na’e fai ‘e he’etau m tu’á. Ko e ngaahi e ‘ monumanu ‘i he ngaahi koló, pea puke ‘o ‘ave ki ai. ‘I he’ene fu’u tokolahi pehe ni ‘a’ana,

ka ke 'alu atu 'o tuli mei he'eku 'alu atu 'oku 'i ai e 7 ko eni 'i ho'o ngoue'angá, 'oku ke peh 'e ma'u? 'Ikai ma'u ia. Ko 'eku kole atú, moutolu ko ena 'oku 'atamai'ia ange, mou 'omai ha me'a ke fa'u'aki ha lao. M 1 .

Sea Komiti Kakato : Minisit .

'Eiki Minisit Polisi : Sea, ka u ki'i 'oatu p mu'a fakamolemole, Sea, ha fakakaukau.

Sea K miti Kakato : Me'a mai e Minisit Polisi.

Fakama'ala'ala fekau'aki mo e me'alele Potung ue Polisi

'Eiki Minisit Polisi : Fekau'aki pea mo e ngaahi fehu'i ko eni kuo 'omaí, pea mo e .. Sea, te u kamata p pea mo e Minisit Akó, fekau'aki pea mo e me'alele 'e 13 ko ení, Sea. Na'e lave 'a e 'Eiki Pal mia ki heni. Na'e tokanga e motu'a ni ko hono 'uhingá ko e fa'a si'isi'i mo e l unga lolotonga e 'A'ahi Fale Aleá, 'o nau peh 'oku 'ikai ke *respond* e kau polisi ki he l unga ko 'oku 'oangé, tautefito p eni ki he va'a ko eni 'i Nuku'alofá. *CPS, Central Police Station*, Sea. Na'e loto e motu'a ni ia, ke 'ave 'eku me'alele faka-Minisit , 'o 'ave ki ai 'o vali faka-Polisi ke nau ng ue'aki. Ko hoku lotó, ke lele lelei e ng ué 'o tatau ai p , Sea. Na'e toki mahino ki he...

<006>

Taimi: 1535-1540

'Eiki Minisit Polisi: ...Motu'a ni ko e taimi ko na'e fakalelei'i ai 'a e *Central Police Station* na'e vahe 'a e ngaahi va'a 'o 'ave e ni'ihi ki Molisi pea 'ave ni'ihi, pea 'alu ai e ' me'alele na'e 'ikai ha feitu'u ke *parking* ki ai, ko 'ene toki 'osi atu e langa fakam 'opo'opo lelei mai 'a e ' va'a ki 'Api Polisi Nuku'alofa mo e ' me'alele, pea ko e me'alele 'e 13 ko ia ko e ' va'a kehekehe, kau ai 'a e fakatotolo, ko e *traffic* ko e *judge office*, pea na'e ui he Komisiona 'a e pule ko eni ko 'i Nuku'alofa 'o mau fep talano'aki kau ki he kaveinga ko eni, p 'oku fa'u ai 'a e *system* hono tokanga'i 'a e ' me'alele kau ai mo e *respond* ki ha l unga, 'a ia ko e anga ko 'a e founga 'oku pehe ni, ko e Va'a Tali L unga ko nautolu ia 'oku *respond* ki tu'a ki ha l unga 'oku 'omai, ko e *system* ko he taimi ni tatau ai p ia p ko ha *traffic* p 'oku ke fakatotolo k 'oku ke 'i ai k 'oku nounou kuo pau ke *respond* e polisi ki tu'a ki he ngaahi fetu'utaki 'oku 'omai, pea 'oku ola lelei 'a e ng ue ko eni pea 'oku ou fakam l Sea ki hono to'o vave he kau polisi mo e kau taki ng ue pea peh ki he pule 'apitanga ko 'o Nuku'alofa 'a e me'a 'oku tokanga ki ai e kakai 'oku nau fakafanongo pea 'oku nau sio he *TV* 'oku nau fakafanongo ki he Fale Alea ki he me'a ko 'oku tokanga ki ai 'a e kakai pea 'oku fakatonu ki ai, pea 'oku ou fakam l ai Sea ki he tafa'aki ko ia.

Ko e kolekole ko he feitu'u faka-Pule'anga Sea 'oku 'i ai 'a e *operation* 'a e kau polisi ki he to'o e kau kon mei he feitu'u faka-Pule'anga 'oku fai 'a e *beat* ai, pea te u hanga 'o 'oange kia nautolu ke mea'i p he 'Eiki Minisit ke nau tokangaekina mo e tafa'aki ko eni Sea.

Fakama'ala'ala fekau'aki faito'o konatapu & fana fanga pulu

Ko e tafa'aki ko ki he *drugs* mo e Potung ue Mo'ui 'oku ou fakam l lahi ki he 'Eiki N pele 'i he fokotu'u fakakaukau ko ia ko ha ni'ihi 'oku nau fai 'a e ng ue lelei 'oku tonu ke foaki ha m tali

ki ai, kuo 'osi tali he Fakataha Tokoni pea peh ki Kapineti 'a e Pal mia ke foaki 'a e ngaahi m tali ki he kau polisi tautautefito kia kinautolu ne 'oatu ki muli 'o faifatongia ai, ko e fanga pulu ko u peh ke tuku p Sea ki he 'Eiki Minisit Lao, na'a ku kumi fale'i ki he kau ng ue 'a e motu'a ni, ko e fakamatala ko 'oku 'omai, 'oku kei fakalao p ia kapau 'e maumau'i ha monumanu ha'ate ngoue pea 'oku 'at ke te fana'i 'o tuku ki hala pule'anga pea 'oku ou kole fakamolemole atu p na'a ku 'oku hala 'eku ma'u 'oku pau ke u kumi fale'i ki he'eku kau ng ue, ko e fakamatala p ia 'oku 'omai Sea. 'Oku kei tu'u e lao ko ia.

Na'e ki'i fokotu'u mai p 'Eiki Minisit ki he Ngoue mo e Toutai kapau 'e lava 'o fa'u ha lao, manu kotoa p 'oku hola ki he feitu'u fakapule'anga lau ia ko e *public*, taha p 'oku ne ma'u, ma'u ia 'e ia...

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i tokoni atu p he fo'i ...na'e 'ai p ke u fakahoha'a atu kae 'ai ai p ...

'Eiki Minisit Polisi: Tokoni mai tali p 'e au e tokoni Sea

Sea K miti Kakato: Me'a mai

Lord Tu'iha'angana: Ki'i fehu'i p ki he fanga pulu he 'oku mahu'inga Sea hang p ko e me'a 'a e 'Eiki Pal mia mo e Hou'eiki ko eni 'oku nau lave ki ai, kuo a'u eni ki he fana 'a e me'a ko eni pea'oku tau fakame'apango ai pea 'oku ou tui ko e hoko atu ai ko e hoko ki he h , pea 'oku ou tui 'oku mo'oni 'aupito 'a e, k ko 'eku tokoni p 'a'aku ki he 'Eiki Minisit fakam l atu 'i he ng ue ko eni ki he l pooti, 'uhinga he na'a ku toki mea'i p Sea na'a tau 'i Vava'u he lava atu ko eni ki he 'aho fakahifo 'o 'Ene 'Afio, neongo p 'oku hoko k toa 'i Tonga ni k ko 'eku lave'i ki'i taimi ko eni na'a ku 'i Vava'u ai, 'oku fu'u lahi 'aupito p ia e hoko e me'a ko eni 'i Vava'u 'ai p ki'i taimi na'a lava ki'i takatakai atu 'i Vava'u tautefito ki he vahe Hihifo ma'u e ki'i faingam lie 'oku meimei...mau fononga atu ko he hala meimei tu'u kae lolotonga p talanoa e matakali ia he hala kae feinga ke hooni atu mau feinga atu p 'o lava, ki'i taimi si'i p lele atu 'oku hoko, pea na'a ku fakakaukau au 'a ia ko e me'a na'a ku 'ohake ai 'eku fakakaukau na'a ku ...ko 'eku talanoa p 'a'aku ki Vava'u he 'oku 'ikai ke hang 'oku hoko p ia 'i Tonga ni, mo Ha'apai he taimi 'e ni'ihi k 'oku fu'u...ko Vava'u ia 'oku ou fakatokanga'i 'oku hoko p ia 'a eni ko eni ko pea tau toki fanongo he fana 'ikai ke u ofo ai he ko e 'uhinga he na'a ku mat tonu 'e au 'i Vava'u. Ke mea'i Sea e fonua ko *India* ko 'ete lave'i p kita a'u p ki he loto kolo pea tautefito atu ki he mata kolo ko ki 'uta mo 'uta 'oku te fakatokanga'i p kita 'oku fa'iteliha p fanga pulu ia he loto kolo pea hang p ko eni te u ng ue'aki p 'e au e fo'i lea nau fahu p nautolu ia 'oku 'ikai ke ...'oku faka'apa'apa'i p he kakai, pea nau 'eke talamai 'uhinga foki ko 'enau ngaahi tui fakalotu, mea'i p koe Sea ngaahi tui fakalotu ko ia e fonua ko eni, pea 'oku ou fakakaukau na'a kuo tokotokolahi e kau tui fakalotu peh 'i Vava'u na'a ko 'enau tui fakafonua 'anautolu ia 'oku nau faka'apa'apa'i 'enautolu, sio fa'ifa'iteliha p fanga pulu ia 'i Vava'u, kai kehe Sea ko e anga p ia 'a e lave 'a e motu'a ko 'eku lave p 'a'aku ki he me'a mo'oni, k ko e mahu'inga'ia ko 'i he me'a ko ia, ko e me'a 'oku ou mahu'inga'ia ko e me'a ko e fo'i kupu'i lea ko na'e me'a'aki he 'Eiki Pal mia kuo hoko e fana ko eni, te tau hoko ...

<007>

Taimi: 1540-1545

Lord Tu'iha'angana: .. 'i he h . Ko kuo a'u 'o fana 'a e fanga pulú, pea hokó ko e fana 'a e h ? Pea 'oku ou poupou atu 'Eiki Minisit ke .. ko e h 'a e laó, pea hang ko e me'a 'a e 'Eiki Minisit Laó, ke tau fai ki he me'a ko ení, hang ko e me'a na'a ku lave ki aí, 'oku fu'u lahi ia 'i Vava'u. lahilahi ia 'i Vava'u. 'A e sio ko eni he fa'ifa'iteliha 'a e fanga monumanu ko eni. He ko Ha'apai foki ia ko 'etau palopalemá p 'atautolu hange ko 'etau feinga ki he'etau ' fonua mo e me'a ko e fanga puaka. Ka ko ko e vahefonua ia ko ení ko e fanga pulu. Pea ko ia ai 'oku pau 'oku hang p 'oku tau to'o ma'ama'a, ka 'oku totonu ke tau to'o mamafa 'Eiki Minisit , ko e h 'a e me'a 'e fakahoko ki ai ko ení, he ko 'etau to e hoko atu ki he fana ko eni 'o e fanga pulú ki he fana 'a e h 'Eiki Sea, M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 . Me'a mai Fika 1 'o Vava'u.

Lord Tu'i' fitu: Sea, tapu p mo e Feitu'u na. Na'e 'osi me'a 'aki p ia 'e he 'Eiki Pal miá heni. Mahao ko e fo'i *solution* ia, pal leli ia mo e lao. Ko e pulu 'a hai? Ko e pulú 'oku ne kai 'e ia 'a e saafá, kai 'e au 'a e pulu. Pea ko e fo'i *solution* eni. Ha'u 'a e pulú ia 'o kai 'e te ngoué, kai 'e kita 'a e pulu. Tatau p ia pea mo hono fana'i ko ia 'o e pulú, he'ene ha'u ko .. fakalaó ia. 'Osi me'a'aki p ia 'e he Pal mia. Ko e fanga pulu 'a hai eni. Ko e fanga pulu 'oku nau kaikai p 'a e saafá, 'io kai 'e ia 'a e saafá, kai 'e au 'a e pulu. Ko e fo'i *solution* ia Sea, m 1 .

Sea K miti Kakato: Me'a mai e Minisit Mo'ui, pea toki hoko mai Vava'u 16.

Kole ke fai ha sio ki he 'Apitanga Polisi Leim tu'a mo Hihifo

'Eiki Minisit Mo'ui: Sea tapu p pea mo e Feitu'u na pea tapu pea mo e Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato. Fakam 1 p au ki he Minisit Polisi, he l pooti pea mo e ... mahino 'aupito p 'a e l pooti 'a e 'Eiki Minisit Polisi. Ko e tu'u hake p 'a e motu'a ni ia Sea, ko e ki'i kole p ki he Minisit Polisi, ke ki'i kau atu p he'ene palani. Ko e tu'u foki he taimi ní ko e 'Apitanga Polisi p 'e taha 'oku 'i Vava'u, 'a eni p ko 'i loto Neiafu. Ke kau atu p he'ene palaní 'a e 'Api Polisi ko eni 'i Leim tu'a, pea fakakaukau'i atu mo Hihifo he 'oku kamata ke lahilahi 'a e hoko 'a e ngaahi me'a ko ení, pea mo e ngaahi kaiha'a ko he kava 'a e kakaí, ke hang p ha fakapapaka ki he kakaí, na'a lava ai 'o holo ai 'a e ngaahi me'a ko iá. Ke fakakau atu p 'i he palani ng ue 'a e potung ue ko ení Sea. Ko e ki'i fakahoha'á p ia. M 1 .

Sea K miti Kakato: Me'a mai Vava'u 16.

Tokanga ki ha vahe kau polisi fakakolo v henga Vava'u 16

'Akosita Lavulavu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, peh 'a e fakatapu ki he Hou'eiki 'o e K miti Kakato. 'Oku ou fakam 1 p au ia heni ki he ng ue lahi kuo fakahoko 'e he Potung ue ko ení Sea, ka 'oku ou tokanga p ki he peesi fika 10. Peesi fika 10, fika 29 'oku peh ai: Kole ke totongi kau M mipa ng ue faka-Polisi faka-kolo. 'A ia 'oku 'asi ai he...ko e Patiseti 2016/17 'oku fakah ai 'a e ngaahi me'a ke vahe'i ki he kau pole ki he 'a'ahi fakakolo ke mei he pa'anga patiseti 'a e polisi, pea poupou ki ai 'a e 'Eiki Minisit Sea. Ko e me'a ia Sea 'oku ou fie fakahoha'a aí, ko e tu'unga ko iá Sea, kuo a'u mai ki he ... mai ki ai 'a e ng ue ki hono totongi fakahanganu

mei he Patiseti ‘a e kau polisi fakakoló, he ‘oku nau fakahoko ‘a e ngaahi ng ue lahi pea mo e ng ue ‘oku lelei Sea. Pea ko ‘eku fakat t ‘aki p ‘e au Sea. Ko Vava’u 16, ‘oku ‘i ai ‘a e ongo kolo ai ‘e 2, ‘osi fokotu’u ‘enau Polisi Fakakolo, ‘a ia ko Ta’anea pea mo Leim tu’a Sea. Pea ‘oku ‘i ai e tui ia Sea ‘oku fu’u fiema’u ‘aupito Sea, ke fai hano tokoni’i fakame’ang ue tokoni’i fakame’alele Sea, tokoni’i faka-teunga, faka-pasikala Pea ko e tokoni foki ke ma’u mo ha’anau ki’i vahe fakauike mei he ng ue ko eni ko ‘oku nau fakahokó Sea. Pea ko e .. ‘oku fokotu’utu’u ‘e he v henga Vava’u 16, ke ‘i ai ha’anau polisi faka-váhenga Sea, pea ko hono toe ‘ai ‘e tahá, ke ‘i ai p ha Vava’u 16 *Community Police*, pea ke nau fakahoko p ‘a e fatongia tatau ‘oku fakahoko ‘e he kau polisi fakakolo. Ka ko hono to e ‘ai ke to e lelei ange mo si’isi’i ange ai ‘a e fakamolé Sea. ‘A ia ko e taha ia ‘o e ngaahi fakakaukau ki he ta’u ni, ‘A ia ‘oku fen pasi p ia pea mo e fakakaukau pea mo e fokotu’utu’u ‘a e ‘Eiki Minisit Polisi’ pea mo e Potung ue ko ení Potung ue Polisi Sea ...

‘Ikai lelei ha me’ang ue he Potung ue Polisi Leim tu’a

‘i he taimi ni. ‘Eiki Sea ko e tu’u ‘i he taimi ni ‘a Vava’u 16, ko u fie fakat t mahino Sea, ki he tu’unga lolotonga ‘oku ‘i ai ‘a e fakahoko fatongia ‘a e potung ue..

<008>

Taimi: 1545-1550

‘Akosita Lavulavu: Potung ue Polisi, ‘oku ‘ikai fe’unga ‘a e tokolahi ‘a e kau polisi ‘i he v henga, ‘i Vava’u 16, ‘a ia ko e kakai kotoa ia ‘i he v henga loto ‘o Vava’u pea peh foki mo e v henga hahake ‘o Vava’u. Ko honau ‘Apitanga Polisi Sea ‘oku tu’u ia ‘i Leim tu’a. Ko e tokolahi ‘o e kau polisi ‘oku nau ng ue ai ko e toko ua p . Ko e lahi ‘o e me’alele ‘oku nau ng ue’aki ko e fo’i noa (0). Ko e laine telefoni ki ai, fo’i noa (0). Hala ha me’ang ue ke nau lava ‘o ng ue lelei ‘aki pea ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai ko eni ko ‘a e ‘Apitanga Polisi ko eni ko ‘i Leim tu’a.

Ka ‘i he taimi tatau Sea, tau vakai ai ki he tokolahi ‘o e kakai ‘oku nofo ‘i he vahe loto ‘o Vava’u pea mo e v henga hahake ‘o Vava’u ‘oku ofi ki he kakai ‘e toko 6000 tupu fakak toa ‘oku nofo ‘i he v henga ko eni. Pea ko e tokolahi leva ‘o e kau polisi ‘oku ng ue ai ko e fo’i toko ua p Sea pea mo e hala ha me’alele mo e laine telefoni mo e h fua e ngaahi me’ang ue ko ia. Pea ‘oku tu’u ia ‘i ha tu’unga fakatu’ut maki ‘aupito Sea ki he mo’ui ‘a e kakai hang p ko ia kuo mou ‘osi mea’i ‘a e lahi e me’a ko e kaiha’a kava, ko e kaiha’a pulu, kaiha’a puaka (*H fanga he fakatapu Sea*). Pea mo e lahi e ngaahi *accident* lalahi ‘oku hoko ‘i he feitu’u ko eni. Pea ko e fakamuimui taha Sea ko e uike ‘e ua kuo ‘osi na’e hoko ia ‘i he vaha’a ‘o Leim tu’a, vaha’a ‘o Feletoa pea mo Leim tu’a pea ko e m l p eni ia Sea na’e ‘ikai ke ‘i ai ha mo’ui na’e mole na’e lele p fu’u me’alele ia ‘o vilo t kisi ‘o meimei t atu ‘o pa’ipi lelei ‘i he fu’u ‘api p ‘i he ve’ehala Sea. ‘Oku fai e tokanga he ‘oku h ‘i he taumu’a ng ue ‘a e Potung ue ko eni ‘i he peesi 7 p Sea kongá 1.2, fatongia e kau polisi ko e tauhi ‘a e lao mo e maau. Ua, tauhi ‘a e melino. Tolu, malu’i ‘a e mo’ui mo e koloa ‘a e kakai pea f , ‘oatu ha pou pou mo ha falala ki he komiunit Sea. ‘A ia Sea ko ‘eku ‘uhinga ki ai, malava ke ‘omai ‘e he kau polisi ha falala pea mo ha pou pou ki he kakai ‘o e ngaahi kolo p ko e komiunit ke nau ng ue fakataha ke lava ‘o fakahoko ai ‘enau ngaahi taumu’a ng ue Sea.

‘A ia ‘i he’ene peh fu’u fiema’u ‘aupito ke fakam lohi’i mo pou pou’i ‘e he Potung ue Polisi ‘a e ngaahi me’a ko eni ko ‘oku fel ve’i pea mo e kau polisi fakakolo p ko e *community police* ke ‘ai ha’anau v henga pau. Pea ‘oku ou pou pou atu ki he ‘Eiki Minisit pea mo e Potung ue ke tau feng ue’aki lelei ke lava ‘o hoko kae tautautefito ki Vava’u 16 ‘oku ‘i ai e fu’u fie ma’u lahi ‘aupito ki he ngaahi ‘aho, ki he ngaahi ‘aho ni.

Tokanga ki he lahi faka’uli ta’elaiseni he fonua ni

Ko hono faka’osi p Sea, me’a ‘oku ou tokanga ki ai ‘oku h ia ‘i he peesi fika 28, L pooti Ngaahi Hia Tul fiki, *CRPT*, ‘a ia ‘oku ou tokanga ki ai ki he lahi ‘o e me’a ko e faka’uli ta’elaiseni ‘a e kakai p ko e me’a ‘oku fel ve’i mo e maumau lao he lele lahi he Pule’anga. ‘A ia ‘oku ‘asi heni 2014/2015 Sea na’e fe’unga pea mo e fo’i maumau lao ‘i he tafa’aki ko eni p ko e faka’uli ta’elaiseni ko e fo’i maumau lao ‘e 3029 pea ‘i he ta’u 2015/2016 leva na’e to e hiki hake ia mei he 3029 ki he 3740. ‘A ia ‘oku to e fakalahi ‘aki ia ‘a e toko 711 p ko e to e hiki hake ia mei he, ko ia, ‘e 711. Pea ‘oku ou hoha’a ai Sea ‘oku ou faka’amup Sea ke fai ha ki’i sio ang ki he tafa’aki ko ki he *car rentals*, anga ko eni ko hono *rent* ko eni ko ‘o e *car*. ‘I Vava’u ‘oku lahi ‘aupito e me’alele *rental* pea ‘oku taimi ‘e ni’ihi ‘oku ‘ikai ke fu’u fiema’u ha laiseni ia ki he taimi ko ‘oku *rent* ai e me’alele. Pea ‘oku lau eni ia he f nau to’utupu ko ha koloa ke nau nautolu ia he k *rental* ‘o ako faka’uli ai. Pea ko e taha ia e ngaahi me’a mahu’inga ‘oku fiema’u ke fai ha ki’i sio ki ai Sea. Pea mo e me’a p ‘e taha Sea na’e ‘i ai e ki’i kava ‘i Vava’u na’e, na’e kaiha’asi ko e fu’u kava ‘e 31 pea na’e a’u, na’e fai e fetu’utaki ki ‘api polisi ko eni ko ‘i Neiafu pea na’e fai atu e fetu’utaki ki he kau polisi Sea pea na’e peh ‘e he polisi ‘oku fiema’u ke ‘alu ange ha taha ia ‘o l pooti ange, hiki fakamatala ‘a e kaiha’a kava ko eni ko na’e hoko ko eni ko ‘i Leim tu’a, pea ...

<009>

Taimi: 1550–1555

‘Akosita Lavulavu: .. pea na’e kole p ki ai p ‘e lava ‘o lele mai ‘o ki’i sio ki he tu’unga ko ‘oku ‘i ai he na’e fetuku, kaiha’a ko eni ko kava na’e ‘ikai ke ‘osi e kava hono kaiha’asi ‘o ‘ave, ta’aki e kava ‘e 31, ‘ave kava ‘e 21 kae kei toe p kava na’e te’eki ai ke ‘osi hono fetuku. Pea ko e kole atu p ki he kau polisi ke nau si’i lele mai mu’a ke sio ki he me’a ko eni, ‘oku talamai ia ‘oku fiema’u ke ‘uluaki lele ange kita ia ‘o fai ho’o hiki fakamatala pea ke nau toki ma’u ha taimi mo nau toki lele atu ki ai. T atu ki he fika telefoni ko eni ko ‘Api Polisi ko eni ko ‘i Leim tu’a, talamai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha laine telefoni ia ki ai. ‘A ia Sea ‘oku fiema’u ‘aupito ke fai ha sio k taki p ‘Eiki Minisit ke fai mu’a ha ki’i sio ange ki he tafa’aki ko eni he ‘oku ki’i fakaoli. Pea kapau ‘e hoko ha fakatu’ut maki ki ha taha p ko ha *accident* ‘i he v henga ko eni Sea, ta ko e me’a te mau lele atu mautolu ia ‘o hiki fakamatala pea toki mai e Kau Polisi ‘o sio ki he tu’unga ko ‘oku ‘i ai ko *accident*, ke fai p ha ki’i sio ki ai. M l e ma’u faingam lie Sea.

Sea K miti Kakato: ‘Eiki Minisit Polisi.

‘Eiki Minisit Polisi: Ke faka’osi mai ai leva Niuva Sea kau toki tali’i fakataha fakamolemole.

Sea K miti Kakato: Me’a mai 17.

Kole ke fakalelei'i nofo'anga & 'api polisi Niuatoputapu

Fe'ao Vakati : M l Sea. Tapu p mo e Feitu'u na Sea. Tapu atu ki he Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakat6. Sea, fakam l atu he ma'u taimi. Ko e ki'i fakahoha'a nounou p Sea. 'Uluaki p 'e Sea ko e lahi e ngaahi *issue* 'oku t langa'i foki, kau ai e vaka tahi kae 'uma' e l pooti ko eni ko 'a e Tokoni Pal mia peh ki he l pooti 'a e Minisit Polisi. Mahalo te u toki lave au ia ki he kongala lahi ai 'a e ngaahi fiema'u pea mo e ngaahi vivili 'a e ongo k inga ai Sea ko e 'uhinga ia 'oku 'ikai ke fai ha fakahoha'a atu ai ka te u lave atu ai p Sea ki he ki'i me'a si'isi'i p ia, mea'i p ia 'e he 'Eiki Minisit . Kole foki he me'a ange he faka'ali'ali ngoue pea ko u lave'i p na'e lahi hono ngaahi fatongia ke fakafongia 'o e kaka'i ki Tongatapu 4. Pea ko e ongo 'apitanga polisi ko ia 'i Niua. Ko Niuatoputapu 'e 'Eiki Sea 'oku 'ikai p ke u tui 'oku fe'unga ko ha 'api polisi 'e Sea ka ko u to e, te u to e fakahoko p au ki he 'Eiki Minisit ha faingam lie vave ni p . Pea peh foki ki he nofo'anga ko 'o e kau 'ofisa' honau fanga ki'i kuat' pea ko u tui p au 'e hang ko e me'a nau lave ki ai Sea te u toki fakahoha'a p au 'amui ki ai.

Kole ki'i vaka polisi ma'a Niuafou

Sea ko e fokoutua 'a e motu'a ni ia 'oku mahu'inga Sea. 'Oku 'i ai 'a e fakamatala pea mei he ongo k inga, 'oku fa'a 'asi e ngaahi fu'u vaka lalahi ia Sea, 'ikai ke nau ofi 'aupito mai ki he ongo motu tautefito eni ki Niuafou. Ka 'oku nau fa'a 'asi he po'uli 'oku nau ulu p 'o maama, mahalo p 'oku mahino p 'oku nau 'i he potu tahi. Ko e lolotonga ni 'oku 'ikai ke tu'o taha p tu'o ua 'oku fa'a tu'o lahi 'enau 'asi. Ka 'oku, ko u lave'i p 'e au 'oku fakahoko 'e he Potung ue Tau Malu'i Fonua honau fatongia ko hono tokanga'i mo hono siofi ka ko e ngaahi 'aho ni foki Sea 'oku ma'olunga e tekinolosi'a 'e lava p he ngaahi vaka kehe 'o 'ilo'i e taimi 'oku 'i ai e ngaahi, 'a e vaka s ti'a. Ka ko e 'uhinga p Sea 'a e fakahoha'a, ko u lave'i foki Sea 'oku 'i ai e fanga ki'i vaka, na'e 'i ai e fanga ki'i vaka 'a e kau polisi. Pea na'e tufotufa holo he ngaahi 'otu motu. Pea ko e anga ia e fakahoha'a Sea na'a lava ke tokoni e fanga ki'i vaka ko eni ke vakai'i atu p he kau polisi na ko ha ki'i kautama ia pea mei he ngaahi feitu'u kehe ke tokoni p hono tokanga'i e ngaahi me'a ko ia mo ... Sea, m l . Ko e me'a ko eni ko ki he fana ko eni e fanga monumanu Sea, mo'oni 'aupito p 'oku kei laum lie lelei p lao ko ia. Hoko p ia 'i homau motu. Pea ko u lave'i p 'oku fa'a, mahalo kuo kina'ia p 'emau pule fakavah'e ko ia 'oku ne fa'a tokanga'i e ' me'a ko eni 'i he, pea 'oku fa'a fono p 'a e pule fakavah'e 'o fakamatala mo fakatokanga pea 'alu p 'o fakahoko mo e ngaahi ng ue ko ia Sea. Pea ko e me'a ko Sea ko u lave'i 'e au mei he ngaahi me'a, fakamatala 'e ni'ih. Ko e, 'i he la'o. 'e ngofua ke te tamate'i ha monumanu, h fanga he fakatapu he maumau'i 'ete ngoue'anga pea kuo pau ke te 'alu ki he kol'o 'o fakah kia nautolu. 'Osi e houa 'e taha, hang kiate au ko e la'o ia pea kapau 'oku 'ikai ke to e ha'u ha taha pea te toki ng ue leva ki ai. Ka ko e 'uhinga foki Sea 'a ia kapau 'e 'i he, 'e tamate'i eni 'i he ofi ki he vaha'a kolo 'o ha ongo kolo, h fanga he fakatapu. Pea kuo 'osi 'ilo

<001>

Taimi: 1555-1600

Fe'ao Vakati : ... ia mei he kolo ko pea nau nautolu ia 'o fakahekeheke he kolo 'e taha. 'A ia ko e ngaahi me'a p 'oku fa'a hoko Sea mahalo ke tokoni ki he me'a ko eni. Pea 'oku hang

ko e si'i l unga ko eni ko 'a e Fakafofonga 'o Vava'u 16, tui Sea mahalo ko e l unga mei faingofua p ke fakahoko ange ki he Minisit . Pea ko e Sea ko e fakahoha'a p ia ko u tui ko e ki'i miniti e ua 'e toe tuku ia ki he Minisit Polisi na'a tali mai ai p mo kole 'emau ki'i vaka Sea m l .

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisit Polisi.

Tali ki he tukunga 'api polisi Leim tu'a

'Eiki Minisit Polisi: Sea fakam l atu he ma'u faingam lie. Ko u kole p ki he Hou'eiki ngali kuo fiem lie e Hou'eiki Sea ka u tali atu p na'a lava ai leva ke p loti'i 'a e ki'i l pooti e motu'a ni Sea. Ka u kamata p i he 'api polisi Leim tu'a. Sea 'oku 'ikai ko ha toki tu'o taha eni hono 'omai. Pea 'oku ma'u kakato 'a e tokanga 'a e potung ue ki he fiema'u ko eni.

Na'a ku lava atu ki Vava'u 'o mat ai 'ou fakamo'oni'i ai Sea. Ko e polisi fakakolo ko eni ko 'i Leim tu'a 'oku fokotu'u ia ke 'o le'o 'i 'uta 'a e kava Sea ko e me'a ia 'oku m lie kehe ia. 'Oku 'ikai ke le'o ia e kolo. Nofo p ia ai pea lele ki 'uta 'alu 'o le'ohi e kava pea mai ka mou sio ange 'e k inga mou me'a ki ai 'e Hou'eiki 'a e m lohi ko 'a e fiema'u ko he m keti ko eni 'oku a'u ki hono le'ohi 'oku kei kaiha'asi p . Ko e kava eni 'a e Fakafofonga na'e me'a mai ki ai ko 'oku kaiha'asi pea ko u kole fakamolemole 'i he t nounou 'o e fakaf angai ki ai ka 'oku ou kole atu p ke tuku mai ha faingam lie ke fai ha ng ue ki ai.

Ko e fiema'u ko ki Niua Sea 'oku 'alu tahataha atu p na'e toki tali ni 'a e polokalama ke fakalelei'i 'a e 'api polisi ko 'i Vava'u 1.3 miliona pea ko u tui Sea ko e 'unu'unu atu ai p ke a'u ki Niua. Pea ko u kole fakamolemole atu p kapau 'oku 'i ai ha t nounou 'a e faifatongia 'a e potung ue ni 'oku 'ikai ke mau haohaoa ka ko e lelei taha ia Sea. Pea kapau 'oku fiem lie 'a e Hou'eiki pea fokotu'u atu ai leva 'a e ki'i l pooti Sea. M l .

Sea K miti Kakato: Ko e fokotu'u eni pea kuo tali.

Dr. 'Aisake Eke: Sea ki'i fakahoha'a atu p Sea.

Sea K miti Kakato: 'Oku kei toe p ...

Dr. 'Aisake Eke: He M nite ? M l .

Sea K miti Kakato: 'A e ni'ihiki ke nau fakahoha'a. Hou'eiki 'oku fakam l atu he lava homou f me'a'aki. 'Oku, ko e *issue* mahu'inga eni ka 'oku fiema'u p ke tau ki'i tokanga ki'i l pooti ko eni 'a e polisi he ko e melino ia 'a e fonua. Hou'eiki tau liliu 'o Fale Alea.

(Na'e liliu 'o **Fale Alea**.)

'Eiki Sea: Hou'eiki m l 'aupito e f me'a'aki kae, 'Eiki Minisit Polisi tokanga p ke 'ai ha vaka ki Niua na'a ko ha, na'a lele atu 'a e vaká kae fana'i mai nautolu ka tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku e f me'a'aki 'a e Fale Alea 'e he 'Eiki Sea, *Lord Tu'ivakan* .)

<002>

Fakam 'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga

'Aho Tu apulelulu, 3 Aokosi 2017

10:00 pongipongi

Fale Alea 'o Tonga

1. Lotu

2. Ui 'o e Fale Alea

3. Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea

Me a a e Fakafofonga Fika 13 Ha apai o tokanga ki he ongoongo i he leti 87.5FM aneuhu o lea ai a e Pule Le ole o i he FISA, a ia ko Seini Fifita, o tukuaki i ko emau kemipeini a hono ohake aneafi o hoha a ki he mamafa e totongi uta he vaka.

Tokanga a e Fakafofonga Nopele Fika 1 Vava u oku iai a e tau at ina a e ongoongó pea ka maumau ha ongoongo o ha Fakafofonga pea ko e toki me a ia ke ne ave ki he Fakamaau anga. Me a a e Minisit Mo ui (le ole o he Ngaahi Pisinisi a e Pule angá) na e osi fai a e fakataha mo e kau Fakafofonga mo e kau ng ue mei he kautaha pea na e fai a e femahino aki he me a lahi. Kole ki he kau Fakafofonga ke omai a e la i tali totongi kapau oku i ai ha ta efiem lie ki he totongi pe tukuaki i oku hala. Me a a e Fakafofonga ko ene hoha á ko e tukuaki i oku ikai ha hoha a a e kakai k ko e kemipeini p a e Fakafofonga.

Fokotu u a e Fakafofonga Vava u 16 ke fokotu u ha K miti Fili a e Fale Alea ke nau ng ue fekau aki mo e kaveinga ko eni.

4. K MITI KAKATO:

4.1 Potung ue o e Fakamatala Ea, Ma u anga Ivi, Ma u anga Fakamatala, Tokangaekina e Fakatamaki Fakaenatula, Atakai, Feliuliuaki o e Ea mo e Fetu utaki (MEIDECC) 2016

Me a a e Eiki Tokoni Pal mia o fakama ala ala a e l pooti.

Me a a e Fakafofonga N pele Fika 1 Tongatapu o tokanga ki he uesia lahi o Popua o makatu unga ng ue oku fakahoko he paaka, pea ko e me a ia oku h mai mei he l pooti ko ení. I ai a e tokanga leva ki hono tukuange a e ng ue ta efakalao ko eni ke kei hoko atu.

Me a a e Fakafofonga Niua o eke pe ko hai na a ne fakangofua a e tanu hala fakakavakava mei P tangata ki Siesia i he tafa aki ki Nukuleka he oku uesia ai a e tafe a e tahi i he feitu u ko ení.

Me a a e Eiki Tokoni Pal mia na e talu mei he 2016 a e feinga ke fakahoko a e EIA pea na e toki fakakakato ia he konga ki mu a he ta u ni pea e toki omai he l pooti hoko. Na e osi fai a e ng ue ki he tanu hala fakakavakava pea oku hoko atu hono tokangaekina.

[Hoko atu e K miti Kakato he 2pm]

Me a a e Fakafofonga Tongatapu 5 o tokanga lahi ki he mahu inga ke fua a e ola e fua fatongia a e potung ue takitaha ke fakapapau i mai e ola o e ng ue kuo fakahokó.

Me a a e Fakafofonga Vava u 16 o tokanga ki he founa ne vahevahe aki e maama sola he 2015 o hang ko ene asi he peesi 65 o e l pooti. I ai mo e tokanga ki he holo a e kekelele ki tahi i Vava u 16 mo fie ilo p oku fai ha ng ue ki heni a e potung ue ko eni a e Pule anga. Me a a e Tokoni Pal mia o kole fakamolemole he t nounou he vahevahe o e maama solá, pea oku fai p mo e ng ue ki he holo ko ia a e kekelelé i he v henga ko ení.

Me a a e Fakafofonga Vava u 15 o tokanga ki he Lao Fakaangaanga ne osi fa u ke omai ia o pule i aki a e pa anga tokoni ki he takai ka oku te eki omai a e lao ko eni. Tali mei he Tokoni Pal mia na e makatu unga eni he fale i mei Fale Pa anga e osi lava p e he Lao Pa anga o faka aonga i ki he pa anga ko ení pea na e peh ke fai aki pe a e lao ko ia. Hoko atu a e Fakafofonga Vava u 15 oku uHINGA hono ai ha lao makehe he ko e pa anga eni oku tukupau p ia ki he *climate change*.

P LOTI O TALI. 19/0.

4.2 Potung ue Polisi Tonga 2015/2016

A Me a a e Eiki Minisit o fakama ala ala a e l pooti.

FALE ALEA 4pm – TOLOI A E FALE ALEA KI HE M NITE 7 AOKOSI 2017.